

„Droschak“

ORGANE
de la Fédération
Révolnt. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse: 11, Rue de la République
Rédaction du „Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԱԿԱՆ ԴԱՁՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ա Ր Ա Մ Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն

(Ա Շ Ո Տ, Թ Ա Թ ՈՒ Ի Լ)

Օգոստոս 20-ին Վարին, հրապարակի վրայ, կախաղան բարձրացուցին „Իաշնակցութեան“ ամենէն նշանաւոր գործիչներէն մէկը — Արամ Արամեան:

Արամեանը ձերբակալած էր 1896 յուլիս 2-ին Բասէնի մէջ, և այն ժամանակէն իվեր կը գտնուէր Վարինի բանտը, ենթակայ հազար ու մէկ հարցաքննութիւններու, սոսկալի տանջանքներու և տաճիկ դատավարութեան ամէն տեսակ մեքենայութիւններուն:

Արամեանը մեռաւ „կեցցէ՛ յեղափոխութիւն“ ազազակը բերնին... Զայնակցելով մեր նահատակ ընկերոջ վերջին խօսքերուն, կը խոնարհինք անոր անմոռանալի անւան առջև, որ կուգայ այսօր դժբախտ հայ ժողովուրդի ազատութեան գործին սրբազան հիմնաքար մըն ալ աւելցնելու:

Ե Ղ Բ Ա Յ Ր Ե Ն Ք Մ Ե Ն Ք

ԴԱՏՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱԿԵՐՕՍԱԿԱՆ ԳԵՐԱԳՈՅՑ
ԿՕՄՍՅՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՒ

Մէկ չենք ծագուով մէկ չենք լիզուով կրօնով մէկ չենք նոյնիսկ հայրենիքով բայց մէկ ենք դժբախտութեամբ: Դժբախտութիւնը մեզ միացրեց:

Մենք եղբայր ենք դժբախտութեամբ:

Տնւր ձեռքդ, դ ժ բ ա խ տ եղբայր:

Տարբեր են մեր մայրերը, քոյրերը, բայց տարբեր չեն նրանց լլիզող բռնաբարոյները: Զոկ-ջոկ են մեր եկեղեցիները, բայց նոյնն է նրանց պղծողը, նոյնն է աւերողը: Տարբեր անուն ունեն մեր հայրենիքները, մինչև իսկ շատ հեռու իրարից, — մէկը „բռնութեան մայրաքաղաքի“ այս կողմը, միւսը այն կողմը: Բայց մէկ է այն լուծը, որ դրած է երկուսի վրին, մէկ այն բռնութիւնը, որ շղթայել ստրուկ է դարձրել մեզ:

Ստրկութեամբ եղբայր ենք:

Տնւր ձեռքդ, ս տ ր ո՛ւ կ եղբայր:

Մենք արիւն շատ թափեցինք, բայց ջոկ-ջոկ թշնամին չխեղդուեց նրա յորձանքներում, այլ միայն լաց իր սուրբ: Մենք շատ անգամ և շատ տեղ բողբոջեցինք. բողբոջ արդար և մարդկային: Բայց, աւաղ, մեր բողբոջ մի ա ձ ա յ ն չէր, որ աշխարհ սասանեցներ, և ոչ էլ ն եր դ ա շ ն ա կ որ կարծր սրտերը կակղեցներ: Սակայն մէկ է մեր արիւն թափողը, մէկ մեր բողբոջի նպատակը:

Մենք եղբայր ենք բողբոջով եղբայր՝ կուով:

Տնւր ձեռքդ, կ ու ո՛ւ ղ եղբայր:

Դար եկաւ, դար անցաւ, բայց սուլթանական բռնութիւնը չանցաւ: Հալածական մի տեղից՝ նա պապստան գտաւ մի այլ տեղ, ընկձած մի անկիւնում, նա գլուխ բարձրացրեց մի այլ անկիւնում: Եւ այն ժամանակ, երբ հէլլէն աշխարհը ողողում էր իր քաջ որդիների սուրբ արիւնով, երբ Յավելաս լեռների վրայ, Բօցարիս դաշտերում և Միաուլիս ծովերի վրայ ոչ կեանք, ոչ ընտանիք, ոչ մի զոհ չէին ինայում ստրուկ հայրենիքի ազատութեան համար, Բալկանի միւս կողմը սէրբը, ուռմէնը, չէրնօգորցին, բուլգարը սոսկում էին վառօդի հոտից, իսկ աւելի հեռուն՝ հայկական բարձրաւանդակի ամբողջ տարածութեան վրայ տիրում էր ստրկութեան դարևոր նիրհը...

Եղբայրը եղբօր ձայնը չլսեց:

Եղբայրը եղբօր չ ճ ա՛ն ա չ է ց:

Ապստամբ յոյնի կոչը հասաւ հեռաւոր, բայց ազատասէր անբլիացուն, Փրանսիացուն, իտալացուն, սակայն անլեզի մնաց մերձաւոր, բայց ստրուկ հարևանին՝ սէրբին, բուլգարին, հային, մակեդոնացուն: Եւ ամօթ մեզ: Ճիշդ այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի տիրոջ արիւնածափաւ զօրքերը քանդում էին յոյն դիւղերը և պղղծում նրանց եկեղեցիները, Սուլիի, Ակառնանիի և Միսսօլօնգիի բարձունքների վրայ, — բուլգարական և մակեդոնական գաւառներում հաւատարմութեան երդում էին տալիս սուլթանին, և կամ երբ յունական և բուլգարական կոտորածների սոսկալի պատմութիւնները աշխարհ էին ալեկոծում, — Հայաստանի ծոցում, Մուշի

պաշտօնի սուրբ վարպետի՝ սեղանի վրայ վանականները վառօդի փոխարէն խունկ էին ծխում և շարականները երգում ստրուկ եղբայրների ազատութեան համար, իսկ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները քրիստոնէական տաճարներում սրտաբուլիս աղօթքներ էին վերառաջում դէպի երկինք, սուլթանի արեւշատութեան համար...

Եղբայրը եղբոր հառաջանքը չսեց:

Եղբայրը եղբոր ձեռք չմէկնեց:

Մեզ համար կ ու լ յ ա դարձրինք խ տ ր ու լ թ ի լ ն ը: Խտրութիւն կրօնի, խտրութիւն ազգութեան, խտրութիւն հայրենիքի ստրկութեան: Թշնամու սուրը միայն խտրութիւն չէր սեց, նա մորթեց յոյնն, բուլգարին, մակեդոնացուն, հային՝ նոյն ուժով ու նոյն ախորժակով. պղղծեց բոլորի սրբութիւնները նոյն լրբութեամբ, հարեմքաչեց բոլորի կոյսերին՝ նոյն կլբով: Թիւրքը մորթեց առանց խտրութեան, իսկ մենք՝ թշուառ զոհերս՝ մորթուեցինք խտրութեամբ: «Յոյներն են պատերազմողը» — ասաց բուլգարը և յետ քաշեց 1897-ին: «Հայերն են ջարդողները» — մտածեցին յոյները և ձայն չհանեցին 1894-1895-ին: «Մեզ ի՞նչ: ո՞ր կրէտացիներին կտորուում են» — ասաց սերբը, մակեդոնացին, ռուսները, չէրնոզօրցին:

Եղբայրը եղբոր խ տ ր ու լ թ ի լ ն դրեց:

Եղբայրը եղբոր... դաւաճանեց:

Գեպքերը յաջորդեցին դեպքերին, մէկը միւսից կարևոր, մէկը միւսից արիւնոտ, սակայն չգանցեց մի հատ հզօր, ազգեցիկ, հեղինակաւոր ձայն, որ հնչէր Աթէնքից մինչև Իրդրում, Զեյթունից մինչև Սև Աւետեր, գոչելով. «Միացէ՛ք, ձեռք ձեռքի տակ, ո՞վ դուք ստրուկ եղբայրներ. մոռացէ՛ք ձեր ներքին, փոքրիկ հաշիւները, ո՞վ դուք, փոքրօրդ ազգեր, և միացած ոտքի կանգնեցէ՛ք»: Այդ մի ա ց ն ո ղ ձայնի փոխարէն ամէն կողմից լսեց դիւանագէտի ապականիչ շշուկը, մի անգամ Բիկոնսփիլդի բերանով միւս անգամ Ախլհէլմի, երրորդ անգամ Մուրապետի կամ Հանսօսի շրթունքներով: Եւ մենք ականատես եղանք, թէ ինչպէս այն միջոցին, երբ Ալեքսանդր II-ի գօրքը յաղթական մուտք էր գործում Իրդրում, պատրաստ՝ ձեռք մեկնելու ապստամբ ժողովրդին, հայերի մտքովն էլ չէր անցնում տեղից շարժելը և կամ երբ թիւրք զինուորները աւերում էին Եանեայի և Արտայի դաշտերը, բուլգարները՝ յիւարացած Մուրապետի խօսքերից՝ «քաղաքական չէզոքութիւն» էին պահում, և կամ սերբերը խաբած Ախլհէլմի պատգամներից՝ «բարեացակամութեան» համբոյրներ էին ուղարկում Երզրզի պետին...

Եղբայր լինելու փոխարէն՝ մենք դիւանագէտներ եղանք, և դիւանագիտութեամբ մեր տունը քանդեցինք...

Բայց բաւական է:

Մեր ետևը կանգնած է մի ամբողջ դար, հարիւր տարւայ մի ամբողջ պատմութիւն, — պատմութիւն հա-

լածանքի, արեան, կոտորածի և ջարդերի: Յետ նայիր, եղբայր, և տե՛ս: Մի ամբողջ դար անջատ գործեցինք, զատ-զատ կուեցինք, անթիւ, անբաւ զոհեր տուեցինք: Ժամանակը չէ՞ միթէ, որ այժմ նոր դարու շէմքի վրայ, այդ զոհերի և նահատակների խնկելի յիշատակը մեր մի ու լ թ ե ա ն հիմքը լինի: Մէկ ենք դժբախտ անցեալով մէկ ենք զոհերով մէկ լինենք և ա պ ա գ ա յ ո վ մէկ կուր դաշտով:

Զոհերի արիւնը մեզ մօտեցրեց:

Տուր ձեռքդ, մի ան ան ք, եղբայր:

Մեր աշխատանքը դեռ շատ հեռու է վերջացած լինելուց և չի էլ վերջանայ ստրուկ Մակեդոնիայի և ստրուկ Հայաստանի ազատումով: Այլ երբ ազատ Յունաստանի, ազատ Բուլգարիայի և ազատ Կրէտէի կողքին կը ծածանի ազատ Մակեդոնիայի և ազատ Հայաստանի դրօշակը, այն ժամանակ սուլթանական բռնութիւնը թօթափած ազգերը՝ Աթէնքից մինչև Վան և Արբանանից մինչև Բալկան, միացած և ձեռք ձեռքի տաւած, բոբրօբաւած անցեալի վրէժով և ոգևորւած ապագայի յոյսերով, իրենց օղակի մէջ պիտի խեղդեն Երզրզի բռնապետութիւնը, որպէս զի վերջնապէս ք ա ղ ա ք ա կ ը թ ու լ թ ե ա ն վերագարձենն այն բոլոր երկիրները, որոնք, 15-րդ դարից սկսած, օսմանեան բռնապետութեան մահաբեր շունչից չորանում և ամայնում են...

Դա թող լինի մեր երկրորդ մի ս ս ի ա ն:

Դա թող լինի և մեր ամէնամեծ վրէժը:

Մէկ է մեր մի ս ս ի ա ն, մէկ մեր վրէժը, — մէկ պիտի լինի և մեր կ ու լ ը: Մէկ է մեր թշնամի, մէկ պիտի լինենք և մի ենք: Մենք բոլորս նոյն բանակի զին ւ ո ը ն ե ը ենք:

Տուր ձեռքդ, զին ա կ ի ց եղբայր:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Ա Ր Բ Ե Ր Գ Է Ն

27/9 յունիս 1899

Այս գեղածիծաղ օրերուն ուր կեանքը կը վերածնի և աշխատութեան հոգին իր վերկենցազուով կ'ունենայ արև աշխարհի տակ ամէն տեղ ու ամէն անկիւն՝ գուցէ մեր արտասահմանի եղբայրները վայրկեան մը հոգեկան բաղձանք ունենային երազելու որ Հայաստանի արիւնոտ դաշտերուն վրայ ալ եթէ ոչ վարդենիներ, գէթ կարմիր կակաչներ կ'արգասաւորէին, խաբուսիկ կենդանութեան մը պատրանքը ստեղծելու հոգեվարք հայրենիքի աչքերուն:

Թունաւոր Յունաստանութիւնը մեզ այսօր անխառնացած պիտի ըլլար, եթէ տակաւին փրկարար, աստուածային կռիւր՝ քաղաքակրթւած, ազնիւ ժողովուրդներու առջև մեր մարտիրոսութեան պատմութիւնը նիւրադործեցէ ետք՝ մեր միշտ վստահ Յաղթանակին անմահ գաղափարը չվարդագունէր մօտաւոր հորիզոնի

մը վրայ, պերճախօս լեզուով վաւերացնելու այն գոյութեան պատմական իրաւունքը որ կը պահանջէր մեր օրօրոցի ու որբերու աղաղակէն մինչև անիշատակ գերլզմաններու անունովը: Աւ զէնքը եթէ գերագոյն մտի-թարու-թիւնը, հոգին չըլլար այս կիսամեռ ժողովուրդին՝ քննչպէս ապրէինք այս կեանքը, ու եթէ անգամաշուճ-ւած թւէն և ջախջախած սրունքէն ետք՝ դեռ ակնա-ները չմնային յուսահատ պայքարի վերջին գօտեմարտն ալ գլուխ հանելու, քննչպէս գիշերէն ետք առուայ լոյսը տեսնելու պէտքն զգայինք...

... Այս պահուն մեր աչքին առջև՝ օրւան երկնած չարիքներուն հրէշ հերոսն էր Արաբկիրցի Փիլիթար Փիլիթան թողը — ծածկանունով Գեղամ — ըսւած բախ-տախնդիր մատնիչը: Քսանը վեց, քսանը եօթը տարե-կան, դէմքի պաղ և անարիւն գեղնութեամբ մը որ եղեռնագործ հոգի մը կը մատնէ: միջահասակ, նիհար ըսելու չափ կազմութիւն մը, սև աչքեր, սև մաղ ու նորաբոյս ընչացք վերի շրթունքին վրայ: Ատեն մ' առաջ իբրև մ' ա ղ ա կ ա ն՝ 96-ի թւականներուն Իզմիրէն հայրենիք կը վերադառնայ խիստ ողորմելի վիճակի մէջ. ձեռները կապանքի տակ ու բանտէրանտ թափառայած — ամէն երկիր վերադարձողի ճակատագրով, — անօթի, դրեթէ կիսամերկ, այնպէս որ չքաւոր հայ բանտար-կեալներ իրենց աղքատ քսակին տակ քանի մը տաս-նոցի գթասիրութիւնը կը գտնեն՝ եղբայրասիրական պարտաւորութեան մը հասնելու: Յետոյ այլևայլ քա-ղաքներ հայրենասերի անունով գողու ոտք կը քսէ, հոս հոն անբարոյական վարժապետի դէմքը կը ցուցնէ և ամէնէն վերջ կանգ կ'առնէ՝ Վարին, ուր կըսկսի զգլխի մատնութիւններու շարք մը: Ահն, Արաբկիր և Յիզրանակերտ տեղոտ խուզարկութիւններ իրարու կը յաջորդեն և մօտ հարիւրի չափ ձերբակալութիւններ տեղի կ'ունենան իր իսկ թելադրութեամբ. գուցէ այդ բանտարկածներէն շատերը անձնապէս անծանօթ են իրեն և անունով միայն ծանօթ. ուսուցիչներ կամ բա-րեկեցիկ երիտասարդներ, ու թիւրք ոստիկանը՝ անօթի անգղի մը վայրագ ընչաքաղցութեամբ իր ճիրանե-րուն և կտուցին բոլոր բիրտ ուժը գործածելու պա-տեհութիւնը կը գտնէ: Այս շարթու, իսկ նոյն այդ բանտարկեալներէն երկու ակնցի եղբայրներ եօթնական տարի բերդարգելութեան դատապարտեցան, այն միակ յանցանքով որ մատնիչին կանխաւ բերած մէկ ծրա-գիւրը գտնւած է քովերնէն: Արաբկիրէն ևս կարգ մը երիտասարդներ տեղոտ կեդրոնական բանտը փոխա-դրեցան, ասոնց ալ միակ քրէական յ ա ն ց ա ն ք ը այն է որ իրենց տուններէն դէպքի հրդեհներէն մնացած ա-տրճանակի վառած կտորւանքներ ելած են:

Տիգրանակերտի կուսակալութեան և մասնաւորապէս քաղաքին մէջ խուզարկութիւն և բուռն հալածանք այն աստիճանի հասած են որ շուկացիներ՝ գրպանին կարած կը պտտին հրապարակին վրայ, որովհետև նոյն իսկ քաղաքացիին ապահովութեան համար վարձա-տուող ոստիկանը անմեղներու ծոցէն կամ գրպանէն ներս այլևայլ յայտնի թղթեր սպրդցնելով հեղ մըն ալ ետ կը դառնայ ու քայլ մը անդին կը ձերբակալէ միամիտ մարդը: Այս դժուր ստիպութիւնը և ոչ իսկ զարմա-նալի կամ մեղադրելի հանգամանք մըն է թիւրք պաշ-տօնեային նկարագրին վրայ: Անցած օր ոստիկանի մը հետ էր որ այդ նկատմամբ հարեանցի դիտողութիւն մը

կ'ընէինք. մեր ուղղադատ խօսակիցը իրաւամբ հաստա-տեց թէ անկարելի էր որ պաշտօնեայ մը ամբողջ տար-ւայ մը ընթացքին երկու ամսական միայն ստորագրելէ ետք՝ նիւթական ակնյայտի չքաւորութեան մէջ հոգիի վեհանձնութիւն պահելով նկարագրի մաքրութեան հո-գածու ըլլար: Թիւրք հասարակութիւնը կրնար հոգե-պէս այնքան մեծցած ըլլար իր մէղրեցնելու ու հիւճ-րէններուն մէջ որ կարող ըլլար պարտաւորութեան զոհարերութիւնը ըմբռնելու և գործադրելու չափ ան-կաշառ զաւակներ ծնիլ իր ծոցէն:

Աւ արաբկիրցի Աղբը՝ հոս սրճարաններու և գինե-տուններու մէջ շւայտ կեանք մը կը քաշքշէ՝ օրական երկու մէ Ծի տի կանխիկ վարձատրութեան հետ, ոստիկանի և ոստիկան-գովիսերի մտերմութեամբ: Բայց ուրախաբեր պարագայ մը որ իր մատնութիւններու շարքը սկսած օրէն ազգային անուն և կրօն փոխելով թիւրք կ'ապրի և միւսիման կ'աղօթէ:

Պատիւ այն ազգին որ ան որդեգրելու երջանկու-թիւնը կուտայ մեզի:

Եթէ ցաւառիթ պատեհութեան տակ վերջապէս ազ-գակցի մը մէկ վառ տկարութիւնը հրապարակելու և թքնելու տիտուր հարկը կըստիպէ մեզ, նոյնքան և աւելի խճոր թուք մըն ալ խարբերողի այն վատ տի-պերուն որ Ամերիկայի ազատ հողուն վրայ անձնական կեղտոտ վրիժառութեանց միջոց կը գործածեն՝ փճա-ցած անհասներու և հասարակութեանց զենքն եղող մատնութեան ճիւղային կերպը: Ինչպէս ասկէ առաջ Քէտտեկ, մօտ օրերս ալ Վարմի գիւղէն խեղճ մարդ մը ձերբակալեցաւ իր հասցէին եկած «Մարտ»-ի մէկ հա-մարին պատճառով որուն ամենեւին տեղեկութիւն չունի, քանի որ գրեւ կարգաւ անգամ չի գիտեր: Վըստի թէ իր ազգական Թամիլոսեանը դրեր էր անոր անունը պա-հարանի վրայ, կանխաւ այնպէս կարգադրելով որ թիւրք փոստատան ուշադրութիւնը հրաւիրուի: Աւ այն առաջինը չէ, չեմ՝ դիտէր քանի որ ողորդ իր տեսակին մէջ: Չէր կրնար արդեւք մեր պաղթականութեան ազնիւ և գաղա-փարական մասը քերել իր վրայէն նման արատներ, ազդու բողոք մը ըլլալ անմեղութեան ձայնին և արգելք մըն ալ ուրիշ նմանօրինակ ստորնութեանց: Հայրենիքի տակաւին ծխացող աւերակներուն և չճացած արեան հոտը գէթ զգացման մանր թել մը թրթռացնէր այդ արարած-ներու կուրծքին տակ՝ ազգային վեհանձնութիւնը ազ-գային թշնամիին չծախելու, անաւանդ Յեղափոխու-թեան դրօշակով ինչ ալ ըլլայ անոր անունը:

Վը լսենք թէ Մուշի դաշտը վեռայ, արիւնը եփ կուգայ, Գուրգէնն ու իր ընկերները ազատ սարերու գագաթը կարմիր պսակով կը ծածկեն, անոնց վրայ հերոսի ան-մահ անունները քանդակելով: Վեանքը կուրի մէջ է և մեր ընկերներու փոթորկալից մահէն՝ աւելի թան-կագին, աւելի շքեալ կեանք մը պիտի ծնի, մարդ ու Աստուած ամէն գոյութեան ինքը, Ազատութիւնը:

Քիւրդը կը փլցնէ ու չի նորոգեր, քիւրդը կ'այրէ ու չի վերաշիներ, քիւրդը կը քայանէ ու չի խղճար: ո՞վ պիտի ըլլայ պաշտպան անտէր Հայրենիքին, ո՞վ պիտի տայ ստեղ-ծագործող հրաշագործ ձեռքը, եթէ յեղափոխութիւնը վար դնէ իր զէնքերը ու կրակը մարէ: Օրհնեալ ըլլայ տա-ռապանքը որ բողոքը, կուրը, փոթորիկը կը ծնի:

ՆԱՄԱԿ ԸՆԴԻՆ ԳԱՐԱՎԻՍԱՐԵՆ

1/13 մայիս 1899

Երկար ժամանակ չգրելնէս թող չհետևի թէ տեղիս կառավարական շրջանակներու մէջ արդարութիւն կը տիրէ:

Քաղաքիս իրաւասութեան տակ եղող Անդրէաս գիւղաքաղաքին կառավարական պաշտօնատուներ երկու տարի առաջ այրեցաւ գիշեր ժամանակ. բոլոր գոյքերն ու տոմարները միասին ոչնչացան: Երկու օր ետք քաղաքիս կառավարչի օգնականը, Նիքոլայի էֆէնտի, Անդրէաս եկաւ և խիստ քննութիւն կատարելով ստուգեց և հաստատեց թէ պաշտօնեաներու ձեռքով այրած էր շէնքը, և գործին հեղինակներն ալ գտաւ: Թէև մինչև այսօր արդէն երկու տարի անցած է, սակայն բարձրագոյն իշխանութիւնը որ տեղիս այն ժամանակայ կառավարչէն վաւերացեալ տեղեկագիր ընդունած էր, բոլորովին լուռ կը մնայ գեռ և յանցաւորներն ալ կը շարունակեն իրենց պաշտօնավարութիւնը: Այրած շէնքը կառուցեցաւ խեղճ ժողովրդին դրամով և աշխատութեամբ, ժողովուրդ մը — մեծամասնութիւնը հայ — որ իր օրական հացն ալ ձարելու դեռ անկարող է: Բաւական չէր խեղճերուն այս չարաչար աշխատութիւնը և ժամանակի կորուստը. քիչ ետքն ալ հասաւ ուրիշ աւելի մեծ դժբախտութիւն մը. ինչպէս ըսի, բոլոր տոմարներն ալ ոչնչացած էին հըրդեհին մէջ, ուստի յայտնի չէր թէ ով որ տուրքը վճարած էր և կամ կը պարտէր, և ահա պաշտօնեաները նոր տոմարներ պատրաստեցին և ըստ քմաց գումարներ նշանակելով սկսան բռնն զօրութեամբ գանձել թշուառ ժողովուրդէն: Եկուր տես որ ժողովուրդը թալանի ատեն կորսնցուցած էր իր վճարած տուրքերու ընկալագրերը, ուստի չէր կրնար հաստատել վճարած ըլլալը ու գրուելը ծուեց: Շատ մարդիկ հազիւ զոյգ մը եղ ունէին իրենց մէկ երկու կտոր արտերը վարելու համար, ինչ փոյթ, զապթիկներու ձեռքով ծախեցան ատոնք անհաւատալի աժան գներով, շատերուն տակի անկողինները բռնի քաշեցին, չպիտի հաւտար թերևս որ շատերուն ունեցած քանի մը կտոր հացն անգամ ծախելով պարտքերու հաշուեցին, այդ ամէնուն հակառակ դարձեալ ահագին գումարներ պարտաւոր մնացին խեղճերը, վասնզի նոր տոմարներուն մէջ կ'երևին 14-15 տարւան բաց մնացած հաշիւներ: Ահաւասիկ կառավարական շէնքին այրելուն գաղտնիքը:

Միևնոյն խտուրթեամբ գանձելու ձեռնարկեցին նաև զինւորական տուրքերու մնացորդները որ սուլթանին յատուկ իրատէով հրամայած էր երկու տարի յետաձգել մինչև ժողովուրդը քիչ մը կարողութիւն ձեռք բերէ. շնորհք մը որ ծնունդ է ժողովուրդին բացարձակ անկարողութեան և ոչ թէ սուլթանին գթասրտութեանը: Սակայն Օրմանեանը շատ տկար գտնւած է թիւրքական քաղաքականութիւնը ուսումնասիրելուն մէջ, և շատ աճապարած այդ գթասրտութիւնը փառաբանելու: Սրբազանը չի գիտեր թէ խաղաղք դարձած է կառավարութեան, վասնզի վերջինս կը պատրաստէ արդէն նոր ցուցակ մը զինւորական տուրքերը խստիւ գանձելու համար. մինչև որ Օրմանեան վեց ամիս աշխատութեամբ շնորհք մըն ալ ընդունի, պայմանաժամ արդէն շատոնց լրացած պիտի ըլլայ մինչև այն ատեն:

*
Սերաստիայի նահանգական կառավարութիւնը նոր քաղաքականութիւն մը ձեռք առած է ժողովրդին բարոյական ուժը տկարցնելու համար: Մինչև օրս քսանի չափ քիչ-չատ ուսեալ երիտասարդներ միմիայն ուստիկաններու տեղեկագրերու վրայ աքսորւած են զանազան կողմեր, այնինչ օրէնքով դատարանն է որ կուտայ աքսորի վճիռը և այդ վճիռն ալ կեդրոնական դատարանի կողմէն պէտք է հաստատուի, աքսորավայրն ալ դարձեալ պիտի որոշէ կեդրոնական դատարանը Ո՞վ է հարցնող-փնտուողը:

*
Տեղիս յունաց առաջնորդը կառավարչին և անոր օգնականին անիրաւութիւններուն դէմ բողոքած էր բարձրագոյն իշխանութեան: Անոնք ալ թշնամանալով կարգ մը անտեղի մեղադրանքներով բեռցած հանրագիր մը պատրաստեցին և իրենց ազդեցութեան շնորհիւ ստորագրել տւին քանի մը յոյներու ալ. հանրագիրը գոհունակութիւն կը յայտնէր նաև կառավարչի մասին, ըսելով թէ ասոր օրով երեք «անախորժ» դէպքեր չեն պատահած: Իտարէի ժողովն անգամ Անդրանիկ Պարոն-վարդեան, որ միանգամայն անգամ է ալգային քաղաքական ժողովին, համոզած է առաջնորդ Սմբատ վարդապետ Սատեթեանը որ իր ստորագրութիւնն ու կնիքն ալ դնէ այդ հանրագրին տակ: Զարմանալին այն է որ Սմբատ վարդապետ ինքն ալ քանիցս կառավարչին ապօրինի ընթացքին դէմ բողոքած էր կանխաւ և հիմա «աղայի» մը խելքին հետեւելով հակասութեան մէջ կ'իյնայ: Թողնենք այդ բոլորը. միթէ վարդապետը այնքանն ալ չի հասկնար թէ իր այդ արարքով ատելութիւն կը սերմանէ մեր դրացի յոյներու սրտին մէջ...

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԷՆ

19 օգոստոս 1899

Գում-Գարուի պատրիարքարանը դարձել է տեսակ մը լրացուցիչ ձիւղ հարցաքննութեան սենեակներուն ու ուստիկանատան:

Հայ մը դուրսէն եկեր է անպատճառ բանտը պիտի երթայ. կամ հոս մէկը «արեւի մէջ պտուտեր է», ասոր համար բանտ կը տանին, և այլն: Բանտարկեալը կը քննեն, խորհրդակիցները, դաւադրութեան միւս մասնակցողներն ալ գտնելու համար: Աս' ուստիկարութեան պաշտօնն է, իսկ պատրիարքարաննիս ետ չի մնար անկէ: Ինչ որ չի կրնար իմանար ուստիկանութիւնը՝ բռնակալութեան ներկայացուցիչը, — կ'իմանայ հոգևորականը՝ կրօնի ներկայացուցիչը: Խեղճ ծնող մը, ողորմելի ազգական մը կը դիմէ պատրիարքարան միջնորդելու իր անմեղ բանտարկեալին համար՝ կ'ենթարկուի խիստ քննութեան, ճիզլիթական ամէնանուրբ հարցուփորձի, — հարկաւ արդիւնքն ալ կը հաղորդուի կառավարութեան:

*
Այս վերջին ամսւան մէջ առնուազը 120 անձ բանտէն հարկենք աքսորեցին: Աս միայն մեր գիտցածը: Սակաւ չեն նաև Երիտասարդ-թիւրք բանտարկեալները և ուքսորականները: Քասթամունի քշեցին Սլի պէյը, որ մաս-

նա. որ դպրոց կը պահէր և մինչև իսկ «Թիւրքիոյ առաջադիմութեան» մասին գիրք մըն է գրեր. ատոր համար է որ բանտի ու քրտորի դատապարտուեցաւ:

Գաւառներէն եկած հայ վաճառականները՝ ամէնականոնաւոր անցագրերով՝ չեն կրնար Պոլիս մտնել ապրանք առնել ու երթալ. կուգան, բանտերու մէջ քանի մը շաբաթ կամ ամիս հիւր կ'ըլլան ու ետ կ'երթան: Քիչերը կը յաջողին իրենց գործը տեսնել ու այնպէս վերադառնալ, ան ալ խոշոր կաշառքներով:

*

Գաւառներէն տխուր ձայներ կը լսուին: Ասկէ քանի մը օր առաջ ականատես վկաներ հաղորդեցին, որ Բաղէշի Յարգող անուն փուղի վրայ յարձակւեր են քիւրդերը և մաքուր սրբեր տարեր են: Բարեբախտաբար հայերուն բարեկամ ուրիշ աշիրէթ մը եկեր, խլեր է թշնամի աշիրէթէն թալած իրերը և տերերուն դարձուցեր է:

Երգնկայէն եկած նամակները կը հաստատեն, որ քիւրդերը քանի մը հայ վանքեր թալէր են: Իսկ Վարինէն կը գրեն մեզ, որ Քղիի մէջ քիւրդ համիգիւնները մեծամեծ անգթութիւններ կը գործեն — սպանութիւն, կողոպուտ և այլն: Հսկողութիւն, քննութիւն, պատիժ՝ չկայ. նազողն ալ իրենք են, պարողն ալ ինչ եղանակ ուզեն՝ կը նազեն ու կը պարեն:

*

Հայ վարդապետ մը բանտն է հոս, Պոլիս... ան ալ կեդրոնական բանտը: Չկրցանք իմանալ ո՞վ է և ինչո՞ւ համար է բերած, սա միայն յայտնի է, որ «ազգային գործերու» համար է և Անատոլիէն բերած: Օրմանեանին աչքերը կը կուրանան, ականջները կը խլանան ասանկ պարագաներու մէջ. չտեսնելու և չլսելու կուտայ...

*

Օգոստոս 15/27-ին Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալէքսանդրեան՝ օրինական ընտրեալ կաթողիկոս տանն Վիլիկիոյ՝ կ'ըբեց իր մահկանացուն 59 տարեկան հասակին մէջ: Սրբազանը դեռ ևս խիստ ժիր, առողջ ու կենսունակ կ'երեւար. անոր յանկարծակի մահը քիչ մը մտմտուք կը պատճառէ այն անձերուն, որոնք ծանօթ են թրքական «սև սուրճին» տեսակ-տեսակ գործածումներուն: Խոշորկեկ խնդիր մըն է աս և դեռ երկար խնդիր ալ կը մնայ... Երգեօք բնական տկարութենէ՞ մը մեռալ թէ Վիլիկիոյ ընտրութիւններու օրերը մօտենալուն պատճառով, անոր վերընտրուելը տեսնելու խայտառակութենէն ազատուելու համար, Օրմանեան փաշան կամ Բ. Դուռը և կամ երկուքը ձեռք-ձեռքի՞ դիմեցին սուլթանական և ճիզիզական սրբագործեալ միջոցին...

*

Գում-գարուի դուրսի եկեղեցու քարոզիչ Եղնիկ եպիսկոպոսին արգիլեցին քարոզել: Արգիլողը կառավարութիւն է իսկ դրդողը... Փրանսացիները կ'ըսեն «Cherchez la femme», իսկ Պոլսի հայերս — «Cherchez Ormaniak»: Չար լեզուներուն եթէ լսենք, Եղնիկ եպիսկոպոսի քարոզչութիւնէն հեռացնելուն պատճառն ալ Օրմանեանին նախանձն է: Օրմանեան չի կրնար հանդուրժել որ եպիսկոպոս մը գտնուի քիչ մը յարգանքվայելող:

*

Ահմէդ ձեւալէզդիին փաշան, որ իր գազան պետին հրամանով՝ գրպանները լեցուն ոսկի՝ մեկներ էր Եւրօպա «յեղափոխականները հաւատի բերելու», այն համոզմունքով թէ «ոսկիով բռնած էջը Հոօմի պարիսպներէն ալ կ'անցնի» — այժմ վերադարձեր է իր ճամբորդութենէն, բաւական առատ հունձքով: Հետը բերեր է 7 հոգի Երիտասարդ-Թիւրքիոյ անդամներէն (երկուքը նախկին զինուորականներ) և մէկ հոգի մըն ալ հայ-յեղափոխական (°): Թէօն-Թիւրքերու կաշառքով վերադառնալուն այնքան ալ չզարմացանք, իսկ հայը... Քիչ մը խորհել պիտի տար մեզի, եթէ միայն Քէլէկեանին դարձը չսխալեցինք, ան ալ իբր «յեղափոխական» ետ բերուեցաւ այն ատեն... Ինչպէս կը լսենք, փաշային այս ճամբորդութիւնը բաւական սուղի նստած է պետական գատարկ գանձարանին:

*

Յամառ կերպով լուր մը կը շօջի կառավարութեան և դեսպանատներու շրջանին մէջ թէ 4 յեղափոխականներ եկեր են արտասահմանէն. ատոնցմէ 2-ը բռնուեր են, 2-ը կը փնտուին:

Խեղճ երիտասարդներ. արդեօք ո՞վ են ատոնք, ինչ անմեղ, անփորձ ու անփնաս պատանիներ, որ վերադարձեր են իրենց տունները ու իբր «արտասահմանէն եկած յեղափոխականներ» ձերբակալուած են...

«Քաղաքական շրջանները» հոս խիստ մտատանջ են. 4 հոգու, ան ալ ղեկավար ուժերու մէկէն ներս մտնելը չարագուշակ բան մը կը համարուի... Երանի թէ ստոյգ ըլլար...

Ատոր համար է որ լրտեսներու թիւը ալ աւելի շատցուցին, ոստիկանական հսկողութիւնը մինչև անհամութեան հասուցին... Բայց 4 չէ՞ մէկ հատ մըն ալ դուրսէն եկած յեղափոխական չկրցին բռնել:

*

Այս օրերս Բարձրագոյն Դուռը շրջազրով մը դիմեց բոլոր պետութիւններու ներկայացուցիչներուն և խնդրեց, որ պատիրեն իրենց նաւային ընկերութիւններուն որ ասկէ ետքը կանոնաւոր անցագիր չունեցող հայեր չփոխադրեն Պոլիս կամ Թիւրքիոյ միւս նաւահանգիստները: Այս մասին կարգադրութիւն եղած է արդէն ուսական, աւստրիական, ֆրանսական նաւերու ընկերութիւններուն իրենց կառավարութիւններու կողմէն:

Վ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ԱԵՑՅՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 9 յուլիս

Հայոց եկեղեցու դէմ՝ լարուող որոգայթը, որի մասին խօսեցի անցեալ նամակում, հետեւանք չէ միմիայն քաղաքական դիտումների, այլ և արգիլեք այն ընդհանուր կրօնական անհամբերողական, որ կաղմում է ժամանակակից օրթօգօքս ուսական կառավարութեան յատկանիշը և որը լուսաբանելու համար անհրաժեշտ եմ համարում այս անգամ աւելացնել չէի մի քանի խաղեր:

Գեղեցիկ է Ռուսաստանում Օրինագիրքը, ինչպէս արդէն մի անգամ ասել եմ: Եթէ Թերթէք այդ բազմահատոր ժողովածուն, որի վրայ գլուխ են կտրել շատ պետական մարդիկ, դուք չէք դժարանայ համոզուելու, որ դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ուղղակի արձագանգ արևմտեան Եւրոպայի իրաւական ամենահամադրելի հասկացողութիւնների: Մի տարբերութիւն միայն կայ — այն, որ արևմուտքում նա գրած է գործադրուելու համար, իսկ Ռուսաստանում՝ միայն ձևի համար: Եթէ մեղաւոր չեն կազմողները, մեղաւոր են ուրեմն գործադրողները, տամեակ հազարաւոր չին օվնիկներն այն հսկայական խումբը, որ այսօր ներկայացնում է ռուս բիւրօկրատիայի մարմինը և որ յարմար և անյարմար դէպքում, ինչպէս պոլսեցիներն ասում են, «ինչ-ինչ նկատուներով», ծալում, մի կողմն է դնում օրէնքը և գրպանից հանում մի նոր, թէև չգրած, բայց գործադիր օրէնք, «ինստրուկցիա» (հրահանգ) անւան տակ, որ սխալած չէք լինի, եթէ անւանէք բիւրօկրատիայի օրէնք:

Այսպէս, օրինակ, պետական հիմնական օրէնքով Ռուսաստանը ընդունում է կրօնի ազատութիւն և բոլոր դաւանութիւնների հաւասարութիւն օրէնքի առաջ: Բայց այդ հիմնական օրէնքին յաջորդում են անթիւ բացառութիւններ, մեկնաբանութիւններ, «ցիրկուլեարներ», պետական խորհրդի կամ մինիստրական բացատրութիւններ, որոնց արդիւնքը այն է, որ այսօր Ռուսաստանում կայ միայն մէկ առանձնաշնորհաւած եկեղեցի, այն է օրթօգոքս, կամ ինչպէս ընդունւած է ասել՝ «պրափօսլափի» (ուղղափառ) եկեղեցի, որի առաջ միւս բոլոր դաւանութիւնների եկեղեցիները նկատուում են հերձաւածներ, որոնց դէմ կարելի է դաւեր լարել, հալածանքներ գործադրել և նոյն իսկ նրանց գոյութեան դէմ խաղեր խաղալ:

Գաղտնիք չէ ոչ ոքի համար, որ ՑՕ-ական թւականներից մանաւանդ, երբ կառավարութիւնը իր փրկութեան խարխիւներից մէկը դարձրեց ռուս հոգեւորականութեան նեղհոգի պրօպագանդան և երբ գահի բարձրութիւնից իսկ Ալեքսանդր III-ի ուղղափառ շրթնակներով ներբողներ սկսեցին կարգացել ուղղափառութեանը, — ռուսացնող տարրերի համար պրափօսլափն իր եկեղեցին զօրացնելու նպատակով բոլոր միջոցները թողատրելու դարձան: Ահա այդ ժամանակից է, որ պետութեան բոլոր կողմերում նախ բոլոր նորածիլ դաւանութիւնները, որոնք «աղանդ» անունն են կրում, ետթարկեցին մի միջնադարեան բառի, բուն մտքով ինկուիզիցիական հալածանքի, և յետոյ բոլոր միւս դաւանութիւնները — կաթօլիկ, բողոքական և մանաւանդ հայ լուսաւորչական եկեղեցիները: Քիչ-քիչ սկսեցին նոր «կառավարչական կարգադրութիւններ» կամ ուրիշ խօսքով ճշշումներ իր առարկայ դառնալ:

Եթէ ճշմարիտ եւրօպացիները միջոց ունենային տեսնելու այն բոլորը, ինչ որ ռուս բիւրօկրատիան ռուս հոգեւորականութեան հետ միասին, ձեռք ձեռքի տւած, այսօր գործ են դնում, օրինակ, դուխօբօրների, մալականների, սուբբօսնիկների, շտունդիստների և այլ աղանդաւորների վերաբերմամբ, — նրանց մազերը բիզ-բիզ կը կանգնէին: Մենք չունենք ազատ մամուլ, որ փաստերը երևան հանէր, իսկ եւրօպական մամուլը այնքան

քիչ է հետաքրքրում Ռուսաստանի ներքին գործերով և այնքան քիչ տեղեկութիւն ունի դրանց մասին, որ մարդ յուսահատուում է մտածելով՝ թէ գաղութ և արգեօք մի օր, որ աշխարհ անող լոյսը թափանցէր այս անծայր պետութեան խորքերը, երևան հանելու այն սոսկալի, անպատմելի փաստերը, որ կազմում են 19-րդ դարի ռուսական ինկուիզիցիայի նորագոյն պատմութիւնը:

Անցեալ տարի անդրկովկասեան դուխօբօրների աղէխարը ողբի խուլ հնչիւնները հասան մինչև Եւրօպա, բայց դա նահատակ աղանդաւորների վշտերի փշրանքն էր միայն: Եւ գիտէք, ինչ է դուխօբօրների առաջին ու վերջին յանցանքը. — այն, որ նրանք ուղղափառ չէին: Աշխատասէր, սոկուն մի համայնք, հեռու արևմտութիւնից ու անբարոյականութիւնից, ոգևորած քրիստոնէական վառ սիրով դէպի ընկերը, սիրահար համայնական կանցողի, թշնամի բռնութեան և զէնքի, դուխօբօրները շէն են դարձնում ամէն մի աւերակ, ուր ոտք են դնում, և սակայն, չնայած դրան, նրանց տները քար ու քանդ արին, հողերը խլեցին, կազակների մորակէն յանձնեցին նրանց մէջքը և անասնական կրքերին նրանց կանանց ու աղջիկներին, և վերջն էլ մի քանի հազար հոգի անուղղակի ճանապարհով դուրս վնասեցին Ռուսաստանից — նրանք գաղթեցին Կիպրոս և Ամերիկա — որպէսզի նրանց վնասակար վարդապետութիւնից ազատ պահեն ուղղափառ ռուս գիւղացիներին, օրթօգոքս բիւրօկրատիայի շահատակութիւնների այս անբան և անխօս «նահատակներին»...

Եւ դա է, որ ժամանակակից Ռուսաստանում կոչուում է կրօնի ազատութիւն և բոլոր դաւանութիւնների հաւասարութիւն օրէնքի առաջ:

Ես մեծ հաճոյքով երբ յարմար առիթը ներկայանայ, մի առանձին նամակ կը նւիրեմ «դուխօբօրների հարցին». այդ պատճառով թող տւէք ինձ այս անգամ կանգ չառնել այդ հալածական համայնքի վրայ, որ այսօր ամէն տեղ գրկաբաց հիւրասիրութիւն է գլտնում, բացի անհիւրընկալ հայրենիքից: Ես կանգ չեմ առնի նոյնպէս և այն «կառավարչական կարգադրութիւնների» վրայ, որոնք վերաբերում են կաթօլիկ և բողոքական եկեղեցիներին Ռուսաստանում, և կը բաւականանամ յիշատակելով մի քանի գծեր, որոնք ուղղակի վերաբերում են հայոց եկեղեցուն:

Ահա փաստեր:

I. Կովկասում գոյութիւն ունի «ուղղափառ քրիստոնէութիւն տարածող ընկերութիւն», որ ամէն տարի դանձաբանից ահաբիս քումարներ է ստանում իր նպատակին հասնելու համար: Եւ եթէ կարծում էք, թէ այդ նպատակը նրա մէջ է կայանում, որ ընկերութիւնը քրիստոնէութեան է դարձնում դաղստանցի մի լեռնականի կամ աւագակարարոյ մի թիւրքմէնի և կամ պատրաստուում է, ինչպէս շատ եւրօպացի միսիօնարներ, իր անգամներին ուղարկելու Պարսկաստան, Աւղանիստան, կամ հեռուոր 2ֆուստան, — չարաչար սխալում էք: Ընկերութեան տւած գաղտնի հրահանգներից երևում է, որ նրա գլխաւոր նպատակն է հայ լուսաւորչականին ուղղափառ դարձնել և չէք կարող երևակայել թէ ինչ մեծ յաղթութիւն է համարում այդ քրիստոնէական ընկերութեան համար քրիստ-

տ ո ն ե ա յ-Տային ք Ր ի ս տ ո ն ե ա յ-ուղղափառ դարձ-
 նելը: Այդտեղ, իհարկէ, մեծ դեր են խաղում քաղա-
 բական նպատակները, և այդ պատճառով ընկերու-
 թեան աջակցում են ոչ միայն ուսու հոգևորականներ,
 այլ նոյնիսկ կառավարչական մարդիկ, ինչպէս, օրինակ,
 նահանգապետ, գաւառապետներ և այլն: Գուրս է գալիս
 ուրեմն, որ կովկասցի հայը կամ թիւրքը, իբր հպա-
 տակ, հարկ է տալիս գանձարանին, իսկ գանձարանը
 փոխանակ այդ փողը գործադրելու դպրոցի, հաղորդակ-
 ցութեան ճանապարհի կամ երկրի ապահովութեան
 վրայ, տալիս է ուղղափառութիւն տարածող մի ընկե-
 րութեան, ուրիշ խօսքով՝ հայը կամ թիւրքը ինքը իր
 փողով՝ նպաստում է իր կրօնափոխութեան: Եթէ ու-
 ղում էք, դա մի արտուրդ է բայց ինչ կայ զարմա-
 նալու, քանի որ մեր պետական-վարչական կեանքի մէջ
 այսպիսի արտուրդներ անթիւ են և անբաւ...

Շարունակեցէք լսել, ընթերցող:

Գեներալ Շալիկով, Երևանում նահանգապետ եղած
 ժամանակ, մոռանալով, որ ինքը ամբողջ նահանգի կա-
 ուվարիչ է և ոչ թէ մի մի սի օն ար, իր գործա-
 կալների միջոցով յայտնում էր հայ գիւղացիներին,
 որոնք խորովում էին հողի պակասութիւնից, թէ այն
 գիւղերը կամ գիւղացիները, որոնք ուղղափառութիւն
 կ'ընդունեն, իսկոյն նոր հողեր կըստանան: Այդ գործա-
 կալները մեծ մեծ խոստումներ էին անում, յաւիտենա-
 կան ապահովութիւն էին խոստանում աղքատ գիւղա-
 ցիներին: Եւ երբ Սուրմալուի գաւառում գտնեցին մի
 քանի գիւղեր, ինչպէս՝ Խալֆալու, Կողբ, ուր հայերը
 հողի համար իրենց կրօնը փոխեցին, միսիօնար-նահան-
 գապետը իր խոստումն անգամ չկատարեց, որովհետեւ
 ուղ մի անգամ արդէն ուղղափառ դարձաւ, իրաւունք
 չունի նորից իր նախկին կրօնին դառնալու: Հակառակ
 դէպքում նրա տեղը գիւղը չէ, այլ Սիբիր...

Եւ դարձեալ լսեցէք, ընթերցող:

Միայն սակաւահոգ գիւղը չէ այդ պրօպագանդայի
 առարկան, այլ և շղթայակապ բանտերը: Մրանից մօտ
 10 տարի առաջ Երևանի բանտը բաց էր մի ուղղա-
 փառ քահանայի համար, որ ամէն օր ներս էր թափան-
 ցում բանտարկեալների խուցերը և քարոզում հայ գիւ-
 ղացի բանտարկեալներին, որ եթէ ուզում են Սիբիրից ա-
 զատուել իրենց յոյսը պէտք է դնեն ոչ թէ իրենց ան-
 մեղութեան կամ փաստաբանի վրայ, այլ միմիայն ուղ-
 ղափառութեան վրայ: Ուղղափառ եղէք, հաւատա-
 ցնում էր քարոզիչ-քահանան, և դուք Սիբիր գնալու
 փոխարէն՝ կը դառնաք ձեր ընտանիքի գիրկը: Միա-
 միաներից շատերը հաւատացին, փոխեցին իրենց կրօնը,
 բայց և այնպէս փոխանակ իրենց երեխաներին և կա-
 նանց գրկելու, մինչև այժմ էլ Սիբիրի հողն են ողո-
 ղում իրենց արտասուքներով...

Եթէ ձեր ջգերը, իմ դժբախտ ընթերցողներ, բաւա-
 կանաչափ ամուր են, լսեցէք և այս փաստը:

Ռուս-թիւրքական պատերազմի ժամանակ մի հարուստ
 հայ փաճառական կառավարչական կապալ է վերցնում,
 Կրաւ դնելով մի մեծ գումար: Վապալը անյաջող է
 գնում, ու նա կորցնում է իր ամբողջ կարողութիւնը, և,
 ինչպէս ասում են, անարդար կերպով՝ Վաճառականը
 յոյսը դնում է գրաւ դրած գումարի վրայ և աշխա-
 տում է գոնէ այդ յետ ստանալ: Նրան ասում են,
 չաւանօրէն յետ կըստանաք, եթէ միայն ուղղափա-

ռութիւն ընդունէք և աշխատէք, որ ուրիշներն էլ
 ձեզ հետեւեն: Գժբախտը համաձայնում է: Սակայն
 գումարը յետ չէ տրւում: Պուք հետևողներ չունե-
 ցաք, նոյնիսկ ձեր ընտանիքի անդամները չհետեւցին
 ձեր օրինակին, ասում են նրան յանդիմանօրէն և
 ճանապարհ դնում: Թշուառը մեռաւ աղքատութեան
 մէջ, ատաճ բոլորից, նոյնիսկ կնոջից և հարազատ դա-
 ւակներից...

Զգուշիւ և ցնցող են բազմաթիւ փաստերից վերցրած
 այս դէպքերը — այնպէս չէ: Եւ զգուշիւ մանաւանդ
 այն պատճառով, որ այդ տեսակի գործունէութեան հե-
 ղինակները ազատ միսիօնարներ, միսիօնարական խմբեր
 չեն, որոնց գործունէութեան համար, տարաբախտաբար,
 մեր կիսակրօնական դարը դեռ բաւական պարարտ հող
 է ներկայացնում, այլ կառավարութեան պաշտօնեաներ,
 պետական ծառայողներ, որոնք կոչւած են հոգալու
 յայստակների բարեկեցութիւնը, անկախ նրանց կրօ-
 նական համոզմունքներից...

Առաջ գնանք:

II. Կրօնի դաստաւութիւնը պետական
 դպրոցներում մի երկրորդ և զօրեղ ապացոյց է այդ ան-
 համբերութեան: Պօրեղօնացեալի ձեռքում գտնուող կա-
 ուվարութիւնը, որ ոչինչ ջանք և փող չի խնայում յուղ-
 ղափառ կրօնի՝ դասերը դպրոցների մէջ շատացնելու
 համար, ամէն ջանք գործ է դնում խափանելու օտար
 դաւանութիւնների դաստաւութիւնը նոյն դպրոցներում:
 Ուղղափառ կրօնի վերաբերմամբ կառավարութիւնը
 մոլեռանդ-կրօնամոլ է, իսկ յօտար կրօնների՝ վերա-
 բերմամբ — անասուած: Այն, ինչնա անհրաժեշտ է հա-
 մարում օրթօքօքս պատանիների համար, միանգամայն
 աւելորդ է գտնում, օրինակ, հայ պատանիների համար:
 Եւ եթէ կամենում էք, դիմազիաներում, իրօք, հայ
 աղջիկներ և տղաները կրօն չեն սովորում — մի փաստ,
 որ կարող է ուրախացնել անասուածներին և այն մարդ-
 կանց, որոնք դէմ են կրօնի, իբրև մի առարկայի դա-
 ստաւութեան, բայց ոչ ուսուց կառավարութիւնը, որ
 մեծ յոյս է դրել կղերի աջակցութեան վրայ:

Հայոց լեզուն իսկապէս վաղուց արդէն հանւած է
 գիմնագիտներում և քաղաքային դպրոցներում պար-
 տաւորեց ուցի չառարկանների ցանկից, որովհետեւ
 մեր յպետական գրուիւնների՝ դատողութեամբ, հայը
 աշխարհիս երեսին երկու պարտաւորութիւն միայն
 ունի — մէկը սովորել ուսուց լեզուն, իսկ միւսը՝ ա-
 տել իր մայրենի լեզուն: Եւ մէկը այնքան անհրաժեշտ
 է, որքան միւսը: Այժմ քիչ-քիչ այդ երկու պարտա-
 ւորութիւններին աւելանում է և մի նորը — խորշել
 այն կրօնի դասերից, որ տանը դաւանում են նրա ծնող-
 ները և անւանապէս ինքը, բայց որին ծանօթ լինել,
 մեր այժմեան յայտնական-մանկավարժներին՝ կարծիքով
 ոչ միայն պէտք չէ, այլ և աւելորդ: Տեղն է յիշել իմ
 ծանօթ բնագէտի խօսքերը. «Մենք, բնագէտներս, չենք,
 որ այժմ անկրօնութիւն երբ սովորեցնում երեխաներին,
 այլ կառավարութիւնը, որ կրօնի մէջ էլ պօլիտիկա
 է մտցնում»...

Մօտ 10 տարի կը լինի արդէն, որ հայ երեխաներին
 իրենց եկեղեցու դաւանութիւնից և կրօնից սառեցնելու
 յոյսով, զանազան դիւրեկտօրներ և ինսպեկ-
 տօրներ, ամաչելով աշխարհ կերպով վերացնել
 կրօնի դասերը, թոյլ չեն տալիս, որ կրօնի դասերը

յանձնեն քիչ-շատ ընդունակ և օրինաւոր հոգեւորականներ, այլ ընդունում են այնպիսի դասատու քահանաներ, որոնք իրենց մի քանի ուսուցիչների համար, այլ և շնորհիւ իրենց ստրկահոգի բնաւորութեան, ոչ միայն խկապէս կրօն չեն աւանդում հոյ աշակերտներին, այլ պատրաստ են նոյնիսկ իրենց եկեղեցու կարգերը կեղծել միայն թէ դուր գան իրենց «իշխանաւորներին»: Եւ ահա այսօր, շնորհիւ այդ հանգամանքների, լուսաւորչական կրօնի դասերը չեն հետաքրքրում հայ երեսնաներին, իսկ շատերը նոյնիսկ պարծենում են իրենց արհամարհանքով դէպի այդ դասերը... Ձարմանալի ոչինչ չկայ ուրեմն, որ պետական դպրոցները աւարտող հայ պատանիները նոյնիսկ հասարակ աղօթքներ չեն սովորում ու կրօնից ձեռք են բերում՝ այնքան տեղեկութիւններ, որքան չինացոց լեզուից, թէև կրօնը, իբրև առարկայ, պետական բոլոր դպրոցներում առաջնակարգ տեղ է բռնում և վկայագրերի մէջ բազմեցրած է բոլոր առարկաներից վերև, ամէնքի ձակատին...

Եւ այս բոլոր այլանդակ, դարշելի խաղերը միայն նրա համար են, որ ձանապարհ բաց անեն օրթօզօքս եկեղեցու համար. բայց վայ այն կառավարութեան, որ իր յոյսը դրել է եկեղեցու վրայ:

Մի գիծ ևս:

III. Երգման հարցը, որ Կովկասում 10-15 տարուց իվեր «հրատապ հարցերից» մէկն է, լրացնում է այն հալածասէր քաղաքականութիւնը, որ սկսած էր հայոց լեզուի և եկեղեցու դէմ: Դատաստանական հիմնարկութիւնների մէջ դա մի անբուժելի ցաւ է դարձել: Քառորդ դարից իվեր դատարաններում ամէն-մի դաւանութեան պատկանողին, հարկաւոր դէպքում, երգեցնում էին իր կրօնի ծէսերի համաձայն, իր մայրենի լեզուով, թուրքին՝ թուրք մօլլան թուրքերէն լեզուով, հային՝ հայ քահանան հայերէն, ուսին՝ ուսու քահանան ուսերէն լեզուով և այլն: Բայց ինչպէս երևում է այդ տարրական արդարութիւնը շատ ուշադրութեամբ, «Թուրք, ուսուսացման» սիրահարներին: «Ինչ հայերէն, ինչ հայոց քահանայ—մտածեցին մի օր, — Ռուսաստանում միայն մի լեզու կայ և մի իշխանութիւն»: Եւ ահա այդ օրից սկսեցին տխուր տեսարաններ դատաստանական դահլիճներում. — հային ստիպում են երգել ուսուսաց լեզուով, շատ անգամ՝ աւելորդ են համարում հրաւիրել հայ քահանայ, երգեցնում է ինքը դատարանի աշխարհական-նախագահը, մի խօսքով բա շ ի բ ո զ ու կ ու թ ի լ ն ն ե թ, որոնց մասին լսելը անգամ զգանք է պատճառում...

Եթէ մի օր մի հայ, մի վրացի կամ մի թուրք համարձակի ասել. «Ես չեմ ընդունում կրօնական երգում: վերցրէք ինձանից քաղաքացիական երգում» — նրան կը նկատեն իբրև վտանգաւոր լի բ է բ ա լ և ով գիտէ ո՛ր կը քշեն... Ինչո՞ւ: Որովհետև Ռուսաստանում միայն կրօնական են երգումն է ընդունած: Ասկայն երբ նոյն հայը ուզում է նոյն կրօնական երգումը տալ իր կրօնական ծէսով, համաձայն իր եկեղեցու դաւանութեան, նրան ասում են. «Այդ աւելորդ է. քեզ կարող է երգեցնել քահանայի փոխարէն և աշխարհական-չինօփէի, փոխանակ հայերէնի, մի այլ լեզուով, փոխանակ հայոց եկեղեցու ծիսով, որևէ այլ ծիսով», թէև հայը չի էլ հաւատում ոչ այս նոր

ծէսերին, ոչ էլ նոր-երգեցնողի հոգևոր հեղինակութեան: Ո՛ր մնաց ուրեմն կրօնական երգումը և այն հաւատը, որ դուրս է այդ տեսակ ամէն մի երգման հիմքում... Լօգիկան այդ հարցին պատասխան տալ չի կարող. դրա պատասխանը ստանալու համար պէտք է դիմել «ուսուսացման» հերոսներին, որոնք եթէ անկեղծ լինեն, պէտք է ասեն. «Մեզ համար երգումն էլ դպրոցն էլ լեզուն էլ կրօնն էլ ինքը ուղղափառ Աստուածն էլ մէկ նպատակի միայն պիտի ծառայեն — մի ապետութեան և ուղղափառութեան. դրանից դուրս չկայ մեզ համար ոչ արդարութիւն և ոչ էլ իրաւունք»:

Հին-հին դարերին յատուկ այդ ամօթալի հալածանքը ժամանակակից Ռուսաստանում դարձել է այնքան սովորական, որ այժմ, ինչպէս ասում են, տեղից վերկացողը, յանուն «ուսուսացման», հայհոյում է հային, վրացուն, լէհին, ֆիննին... հայհոյում են դպրոցական ամբիոնից, դատաստանական բազիլիկոսից, լրագրերի էջերից, նոյնիսկ եկեղեցու բեմից... Սկսած է ազգերի մի խուլ, սպառնական ատելութիւն, որ եթէ մի օր պայթի, սոսկալի կայծեր կարող է ցայտեցնել...

Ատանգաւոր ապագայ...

Գուցէ, այդ ապագայ վտանգն էր պատճառը, որ սրանից մի երկու տարի առաջ 1897 թւին, Պետերբուրգի գրական մի շրջանից, որի գլխին կանգնած էր իշխան Էսպեր Ախտոմսկի, սկսեցին հնչել կրօնական համբերողութիւն և դաւանութիւնների հաւասարութիւն գեղեցիկ խօսքերը: Ըստ բոլոր սկսեցին յոյսեր տածել, որովհետև գիտէին, որ իշխան Ախտոմսկին, որ այդ ժամանակ յանձն էր առել «Պետերբուրգսկիա Աբոմոստի»-ի խմբագրապետի պաշտօնը, անձամբ շատ մօտ է կայսրին և վաղուց վայելում է նրա կատարեալ վստահութիւնը և բարեկամութիւնը: Նոյն իշխան Ախտոմսկին էր, որ երբ այժմեան կայսրը, իբր թագաժողով, ձանապարհորդում էր Արևելքում, ուղեկցեց նրան և գրեց այդ ձանապարհորդութեան պատմութիւնը: Իշխան Ախտոմսկին — մի համակրելի հրապարակախօս — իր ընկերներով բռնեց բողոք բարձրացրեց այն միջնադարեան հալածանքի դէմ, որ յանուն ուսուսացման սկսած է միւս կրօնների և լեզուների դէմ: Նա պաշտպան հանդիսացաւ լեհացիների և հայերի, մատուցելով իհարկէ, նաև շատ լաւ ուսու:

Սակայն այդ ժամանակ թէ յետադէմ ուսու մամուլի մէջ, թէ թմբած բուրսկրատիայի շրջանում այնպիսի աննկարագրելի դրդիւն բարձրացաւ, այնպիսի քամիներ ըսկսեցին փչել որ կարելի էր կարծել թէ «կրօնական համբերողութիւնը» Ռուսաստանի դոյութեան վտանգ է սպառնում, և հետևանքը այն եղաւ, որ մի քանի ամիս հազիւ անցած, իշխան Ախտոմսկին լռեց, վայր դրեց իր գրիչը, տեղի տեց, և այժմ փոխանակ գաղափարի զինուոր լինելու, զանազան պաշտօնական յանձնարարութիւններ է կատարում — յանձնարարութիւններ, որոնց համար բնաւ կարիք չկայ ունենալու նրա խելքը և համակրելի յատկութիւնները...

Ամենագոր և ամէն ինչ իր խելովն ձանկերի մէջ առած բուրսկրատիան էր, որ յուզեց Պետերբուրգի կառավարչական «յայտնի» շրջանները և ստիպեց լռել այդ «աղատամիտ» ձայները, թէև այդ ձայները վայելում են նոյնիսկ թագաւոր-կայսրի անձնական վստահու-

առաջարկեց Նիկոլայ Բ.-ին, Ֆրանսական Հանրապետութեան դաշնակցին, և Նիկոլայ Բ. ալ տուա իր հաւանութիւնը:

Միթէ Եւրոպան թող պիտի տայ որ այս վերջին անամօթութիւնն ալ գլուխ գայ:

Եւ ինչո՞ւ չէ: Եւրոպան ատկէ աւելի մեծերը թող տուա որ տեղի ունենան. կը բաւէ յիշեալ հայերուն փողոտումը, իրենց յաւիտենական թշնամիին դէմ կուտող հերոս կրէտացիներուն ուժակոծումը, Ֆինլանդայի ստորկացումը, Անգլիոյ մէկ մասին՝ խեղճ Իւլանդայի անգթօրէն սիստէմական բնաջնջումը:

Մեր ժամանակը ամբողջովին դրամի, հաշւի և գծաւթեան ժամանակ է: Արդարութիւնը, մարդկայնութիւնը, արութիւնը դատարկ բառեր են: Ատոնք մեռած են և արդէն երբեք կարևորութիւն չեն ալ ունեցած դիւանագիտական զուգորդութիւններու մէջ, որովհետև խաբէութիւնները, ստութիւնները, անգթութիւններն ու վատութիւններն են որ կը կազմեն դիւանագիտութիւնը:

Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Գերմանիոյ շահերը կը պահանջեն որ սուլթանը պաշտպանեն իրենք: Զոհերը բանի տեղ դնող չկայ:

Պաղպաղ հաշտող այդ արարածներուն համար ինչ կարևորութիւն ունի մնացած բոլոր հայերն ալ զոհելը:

Ռուսիան, թիւրքերու դարևոր թշնամին, կը պաշտպանէ ասոնք Անգլիոյ և Գերմանիոյ դէմ:

Անգլիան իր առևտուրի բարգաւաճումովը մտազբաղ ստիպած է կամ Պօլսի տէրն ըլլալու, և կամ ամէն կարելի միջոցներով արգելելու որ ուրիշները չտիրանան անոր: Անգլիան թիւրքը կը պաշտպանէ Ռուսիոյ և Գերմանիոյ ցանկութիւններուն դէմ:

Վերջինս ալ իր սպաններն ու գէնքերը խրկեց օսմանեան կայսրութիւնը պաշտպանելու փոքրիկ Յունաստանին դէմ: Սուլթանը իր բարեկամն է շինքը, ինչու որ Քիւրքիան մեծակուռ, ահեղ ու բնական պատուար մըն է Գերմանիոյ և Ռուսիոյ միջև:

Միւս տէրութիւնները, Աւստրիան և Իտալիան, Գերմանիոյ ետևէն կը քաշեն. Ֆրանսան Ռուսիոյ պոչին փակած է:

Այն օրը երբ Անգլիան, Ռուսիան և Գերմանիան իրարու մէջ համաձայնին բաժնելու այդ ճոխ օրը, որուն ամէնք ալ կը ցանկան, այն օրը կարելի պիտի ըլլայ գոչել նմանելով դիւցազ Բոցուշկոյին. *Finis Turqumæ!*

Այսօրինակ ցանկութիւններու առջև դժբախտ հայերուն իրաւունքը գոյութիւն չունի:

Անամթ Արգիւլ Համիդը որ այս ամէնը գիտէ, կը խնդայ ամէնուն վրայ և սրտին ուզածը կ'ընէ. կացութեանէն կ'օգուտի իր վերջին ոճիրը գլուխ հանելու համար:

Այո՛, ճիշդ տեղն է գոչելու. «Վայ պղտիկներուն: Վայ տկարներուն: Վայ յաղթածներուն»:

Ո՛հ, եթէ մեծ ու վեհանձն Ֆրանսան ըլլար ինչ որ դար մը առաջ էր, մինչև իսկ ինչ որ յետուն տարի առաջ էր, կարելի պիտի ըլլար հայերուն ըսել: «Յուսաբէք անոր վրայ»:

Բայց, աւա՛ղ, ան ալ ձեռք քաշեր է իր երբեմնի աւանդութիւններէն, ալ չի պաշտպաներ հարստահարած ժողովուրդները, անցեք է հարստահարիչներուն բանակը, և ինքն ալ արատաւորած է հայերու, կրէտացիներու և յոյներու արևունով:

Այս ստկայի կացութեան մէջ, ինչ ուրեմն ընելու են հայերը:

Գործել կամ անհետանալ: Յուսահատութեան քաջութիւնը հարստահարածներուն գործն է:

Լաւագոյն է մեռնիլ առիւծի պէս կոււրով, քան թող տալ որ ճգմն իբրև ճճի կամ մորթեն ոչխարի նման:

Ուրիշին վոյ պատահիլը միամտութիւն է. համակիր պիլը՝ վատութիւն:

Ժողովուրդները յոյսերնին դնելու են միայն իրենց ուժին, իրենց քաջութեան, և իրենց վոյ:

Զեռքերը միացնելու չէ աղբսելու համար. բարձրացնելու է զարնելու համար:

Երբ յաղթած ես՝ աւելի պատուաւոր է կոկորդոներկայացնես դահճին, քան դատասկներդ շղթային:

Ժողովուրդները միշտ պիտի յուզին վրիժառու ժողովուրդի մը պատերազմական աղաղակներով. անոնք կ'արհամարհեն լուծն ընդունողներու հեծեծանքները:

Եթէ հայերը չունենան յուսահատութեան այս գերագոյն քաջութիւնը, ուռճացած վրէժխնդրութեան արդար զգացումով մը, թող համակիրպին անհետ ըլլալու, տիեզերքի արհամարհանքն ու մոռացումը տանելով հետերնին:

Մակեդոնական Գերագոյն Կօմիտէին պաշտօնաթերթը, *Les Reformes*, իր յունիս 24-ի խմբագրականին մէջ, խօսելով Լահէի Վեհաժողովին առթիւ Դաշնակցութեան հետ միաձայն իրենց հրատարակած յայտարարագրի մասին, կ'աւելցնէ.

Այդ բանը մենք ըրինք մեր եղբայրներուն հետ, դիւցազ Հայաստանի զաւակներուն հետ, որովհետև վտանգը ընդհանուր է եւ երկուքս ալ հաւատարապէս պէտք ունինք պաշտպանելու: Բոլոր ապստամբողներուն հետ եղբայրաբար միացած՝ մենք պիտի կուլինք սուլթանին բռնապետութեան դէմ—որովհետև մենք կ'ողորինք, ո՛չ թէ ազգայնական ցնորք մը, ցեղի մեծ գաղափար մը իրագործելու համար, այլ Մակեդոնիան ազատ երկիր մը ընելու համար, որ պատկանի ինքն իրեն, անխտիր հոն բնակող բոլոր ազգութիւններուն: Մենք միշտ կոչուած ըրած ենք թիւրքիոյ հարստահարած ժողովուրդներուն, որոնք գլուխ կը վերցնեն Արգիւլ Համիդի խուժուած ուժիմին դէմ, եւ միայն հայերն են որ ձեռք կը մեկնեն մեզ: Երանի՛ թէ, ապագան միւս հարստահարած ազգերն ալ պատրաստէր Երլըզլի արիւնարու բռնակալին դէմ կուելու համար: Թիւրքիոյ ատկի ուժիմին վերջին օրը պիտի ըլլայ ատ, եւ մենք պիտի տօնենք ատ, յաղթանակէն ետքը, մեր դրացի բոլոր ազգերուն հետ, անկեղծ ու գորովալիլը եղբայրութեամբ մը:

Պր. Պիեռ Քիյառ — Ֆրանսայի երիտասարդ բանաստեղծներուն և հրապարակագիրներուն ամէնէն համակրելիներէն մէկը — հայանպաստ յօդածներու շարք մը սկսած է *Aurore*-ին մէջ, ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ խորագրին տակ, ուր կը նշաւակէ և նշաւակել կը խոտանայ շարունակաբար Արգիւլ Համիդին բոլոր ոճիրները, ինչպէս նաև անոր մեղսակիցներունը, եթէ մինչև իսկ Հանօթօ կամ Բօնսթան ըլլայ անոնց անունը:

Պր. Ա. Ուրան *La Semaine parisienne*-ի մէջ խօսե-

լով սուլթանին կատարած ջանքերու մասին Փրանսական մամուլը կաշառելու, որպէսզի լուսթիւն պահէ իր ոճիրներուն շուրջը, այսպէս կ'եզրափակէ.

«Սակայն հարստահարածները օրէոր կ'ուժովնան, բողոքող լրագրիւրը կը բազմապատկին եւ շուտով բոլոր ջանքերու հակառակ ամբարտակը պիտի խորտակի եւ լրէժիսնոր ալիքը իր հետ պիտի քշէ տանի այդ ամբողջ մուրը, որ կը կազմեն մարդասպանները, մորթողները, ջարդողները եւ պատր ջուրի մէջ որսացողները»:

* *

Պր. Օգիւտ Բէնաու վերջերս մեր դատին նպաստաւոր քանի մը յօդածներ Տրատարակեց Indicateur Amiennois-ի և Journal de Bordeaux-ի մէջ, որ արտասպէցին Autorité և La Semaine parisienne լրագրերն ալ:

Թիւրքը, — կ'ընէ պ. Բէնար իր առաջին յօդածին մէջ, — ատելութեան եւ խորշումի առարկայ մը պիտի ըլլայ միշտ հայերուն համար, ցորչափ անոնց ազգայնութեան դատը առկախ մնայ, եւ ցորչափ քրիստոնեայ պետութիւնները վերջնապէս չլուծեն ատ, Մարդկութեան ամէնամեծ փառքին համար: Բիւրդերը մտադրած Արդիւ Համիդին պաշտպանութեան ներքոյ ցրեցան զիւզերը եւ անոնք ջարդեր կատարեցին...:

Երբ վերջապէս զայրացած Եւրոպան պիտի համարձակի վերջ մը դնել Բիւզանդիոնի այդ ներծնին ուսումնասիրած եւ հրամայած սարսափներուն:

Պաշակիրներու Եւրոպան սիրտ պիտի ընէ՞ վերջապէս իբր տէր խօսելու Մահմէտի վատասերած դաւախներուն: Սակայն կը բաւէր որ ձեռքը մեկնէր դադրեցնելու համար բոլոր այդ անիրաւութիւնները, եւ վարկեանը թերեւս մօտ է, կ'ուզենք յուսալ, երբ այդ կորովալի որոշումը պիտի տայ ինքը:

Երկրորդ յօդածին մէջ, պր. Բէնաու խօսելով քիւրդերու վերջին խժդժութիւններու մասին, կը յարէ.

Հակառակ իր առերեւոյթ անհողութեան, Եւրոպան որ Հայաստանի ձայնը լսած է, պիտի հարկադրուի իրերու զօրութեամբը, իր ձեռքն առնելու այդ ազգին պաշտպանութիւնը եւ իր պայմանները թելադրելու սուլթանին:

Այդ դժբախտներուն կացութիւնը տագնապալից է, ածապարհու է վերջ մը դնելու ատոր: Յրանսայի հայասերները պարտաւոր են իրենց բողոքները լսելի ընել տալ ամէն տեղ, մամուլին մէջ, ժողովներու մէջ, եւ ամէն միջոցներով, եւ հողորդել Պարիզի օսմաննան դեսպանատանը Արդիւ Համիդին պաշտօնատարները պիտի իմանան, ինչ որ արդէն չեն անցիտանար, թէ ինչպէս կը գնահատուին արտասանմանի մէջ իրենց վեհապետին խաղք ու խայտառակութիւնները, եւ Բիւզանդիոնի այդ բռնապետը, մինչեւ որ գայ այն ժամը երբ պիտի ստիպուի ինքը իր ասիական քանի մը նահանգներէն բաժնուելու, հաստատապէս պիտի իմանայ որ գերագոյն արհամարհանքի մը առարկան է ինքը — ո՛չ միայն իր երկրին մէջ — այլ Եւրոպայի բոլոր միւս երկիրներուն մէջ:

* *

Պր. Մալքոլմ Մակ Բօլլե «Սուլթանը և մեծ պետութիւնները» ծանօթ Հատակց գիրքը վերջերս իր ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ալ ունեցաւ: Պր. Եւրբէն ԳօՏիէ գեղեցիկ առաջաբան մը կցած է անոր, Փրանսական տեսակէտէն քննելով նոյն եղելութիւնները: Աւերորդ չենք համարի Տեաւեալ քաղածը բերել անկէ:

Արդ, Եւրոպան ալ չի կրնար աչքերը գոցել, ոչ ալ ականջները խցել: Եւրոպան ալ չի կրնար կեղծիլ թէ քան մը չի գիտեր: Կը տեսնէ ինքը, կը լսէ, գիտէ ինքը: Երբ չի շարժիր, անպատուութեան մէջ կը թաւալի: Մինչդեռ մենք մուս կուզանք մեր քաղաքներուն մէջ, լաւ խողանակած, շողողուն, փայլփլուն, մինչդեռ կը ճառենք մեր քաղաքակրթութեան գեղեցկութիւններուն վրայ, մինչդեռ մեր կառավարիչները ատենախօսութիւններ կ'ընեն, եւ կը գումարեն մարդասիրական ժողովներ, մենք գիտենք, որ մեր դոններուն առջեւ դիակներ կը դիզւին եւ ամէնէն անաւոր ոճիրները կը բազմապատկին... Բերլինի վեհաժողովին Եւրոպան յանձնառու եղաւ անհրաժեշտ բարենորոգումներ մտցնել տալու, օսմանցիներու բարբարոս ջամբարը քաղաքակիրթ երկրի մը վերածելու համար: Այդ հանդիսաւոր խոստումները ալ ակելի քան ատենն է որ իրագործւին Պէտք է հրաւիրել թիւրք ժողովուրդը, եւ հնարաւոր ալ ընել, որ Եւրոպայի պատւին պատշաճ ռէժիմ մը ընդունի ան: Այլապէս, մարդասպան Արդիւ Համիդին ոճիրները ապագայ սերունդներուն նաւազարչի պիտի թուին, քան կարծեցեալ քաղաքակիրթ պետութիւններու վատութիւնը:

Կ Ե Ն Ս Ա Պ Ր Ա Վ Ա Ն

Յ Ո Վ Ս Է Փ Ա Ս Տ Ո Ի Բ Ե Ա Ն

(Թ Օ Փ Ա Լ Տ Է Բ Տ Է Բ)

1875 — 1898

Հայ կաթօղիկ տարրը, մանաւանդ երիտասարդութիւնը ընդհանուր առմամբ, եթէ ոչ հակառակութեամբ, բայց մեղադրելի անտարբերութեամբ վերաբերեցաւ հայկական վերածնութեան այս ճգնաժամին: Մեծամասնութեամբ անած ու կեանքի մէջ մտած կրօնական խաւարակու Միաբանութիւններու առաջնորդութեան տակ, ներքեւ անձնական գծով շահերու, յառաջիկայի մեղու ասպարէզ ընտրած պաշտօնէն թիւնը, — հայ կաթօղիկ երիտասարդութիւնը, հայկական խնդիրը կարծես Լուսաւորչական հարցը ըմբռնելով հեռու հեռու փախած է մարդկային պարտականութիւններու ամէնէն սուրբն ու ներկանը կատարելէ:

Միութարական է սակայն տեսնել որ ասդիէն անդիէն անզուսպ հոգիներ, անկարող ըլլալով այդ փակ ու նեխած մթնոլորտի մէջ սնունդ գտնել, ուռճանալ և արհամարհելով անսնանցած դաւանակիցներու երեսխայկան նկատումներն ու հեզութիւնները, իրենց ամբողջ ուժն ու կարողութիւնը բերել միացուցք են այն լծակին, որ կոչւած է հայ ժողովուրդը խեղդող կապանքները փշրել խորտակելու:

Եւ Յովսէփը, բնիկ տրապիզոնցի, այդ յարգելի բացառութիւններու շարքէն էր:

Յովսէփը մինչև 1895 սեպտեմբեր 26-ի կոտորածը մօտիկ համակրող մը կարելի էր համարել, բայց այդ օրէն սկսած դուրս եկաւ իբրև անվան գործող մը: Այդ շրջանին մէջ տեղական գործերուն մատուցած ծառայութիւնը անգնահատելի է: 1896-ի ամառը սիրով յանձն առաւ ցամաքային ճամբորդութիւն մը գործի

մը ուսումնասիրութեան համար, և անվտանգ կատարելով իր դժուար պաշտօնը, բերաւ նոյնպէս թարմ տեղեկութիւններ աւերած խուլ վայրերու վիճակի մասին և այն տրամադրութեան՝ թէ ինչպէս զէնքի հակառակորդ ծերունիներ իսկ, այժմ սրբութեան պէս կը պաշտէին այդ գործիքը, որ ամէնէն թանկագին նեցուկը եղած էր այն դաժան օրերուն:

Յովսէփի ալ անկէ վերջը նւիրեցաւ զէնք, միմիայն զէնք հասցնելու գաղափարին. ամէն օր ծրագրեր կը ներկայացնէր կօմիտէին: Աերջպէս 1896 դեկտեմբերին նաւ նստաւ՝ ծովափնեայ վայր մը հանդիպելով շարունակելու իր ճամբան: Նաւը հագիւ Ռիզէ հասած էր, երբ ոստիկանութիւնը ձերբակալեց զինքը և իրկեց Տրապիզօնի բանտը. — ժամուած էր. իր դաւանակիցներէն մէկը, որ պաշտօնեայ էր թիւրք հիւպատոսարանին մէջ, իր Յուդայի ժատը խաղցուցած էր, անցաբարին մէջ իբրև «յփտանգաւոր» նշան մը գնելով: Տրապիզօնի մէջ Յովսէփի հարցաքննութեան ենթարկեցաւ, բայց այնպիսի ծաղրաշարժ պատասխաններ տուաւ, որ տեղական վարչութիւնը անկարող ըլլալով բան մը հասկնալու անոր ցուցմունքներէն, Պօլիս ճամբեց զինքը:

Քանի մը ամիս ետքը ներման հետեւանքով Տրապիզօն խրկեցաւ և ապառ ձգեցաւ: Արդէն նիհար և վատաւորը, բանտային կեանքն ու ցուրտ ձմրան թիւրք շոգենաւերով ճամբորդութիւնը անհետեւանք չմնացին. Յովսէփի թոքախտաւոր էր: Թոքախտաւոր, ինչ սոսկալի վիճակ յեղափոխականի մը համար... Կրել միշտ առողջ միտք, ունենալ գործելու անշէջ եռանդ, բայց մարմնի տկարութեան պատճառով չկրնալ իրական դեր կատարել. ամէն վայրկեան խոր, շատ խոր զգալ, որ ինքը այնքան, չի տար, որքան կը պահանջուի, — թրքական բանտային տանջանքներէն շատ աւելի մաշող ու անտանելի դրութիւնն է աս:

Բնկերները ինչ որ կրնային ըզին իր առողջութիւնը վերականգնելու համար թէև ապարդիւն, բայց ինքը չէր կարող անգործ մնալ. կարհամարհէր այն կեանքը, որ քաշնիքաշ պիտի վարէր ինչ իր անձի գոյութիւնը նրկարելու համար: Աս ժամանակ Խ. գիւղը, ծնողներուն ձագ պնաց, բայց հոն ալ հանդիսութիւն չկրցաւ գտնել: Աչ ընտանեկան դուրսուրանքն ու խնամքը և ոչ ընկերներու սփոփիչ գրեքը չկրցին մեղմել իր վիճակը. «գործ կ'ուզեմ» — այսպէս կ'ըսէր իր նամակները. — «գործ կ'ուզեմ, մի թողուք որ շան պէս սատկիմ» — այսպէս կը վերջանային իր նամակները: Անգործութիւնը կրսպանէր զինքը:

Անցեալ տարի, 1898-ի ձմրան, Յովսէփի անգամ մըն ալ դուրս ինկաւ մասնակցելու իր սիրած գործին, բայց այս անգամ ալ ջախջախած վերադարձաւ տուն: Մասը ժամանակի խնդիր էր այլևս. օգոստոս 31-ին խաղաղ տրամադրութեամբ, միշտ երազուն ու անխուով սրտով փակեց իր աչքերը միանգամ ընդմիշտ, և գնաց միացաւ իր պաշտած Եգիպտացիին, աւելցնելով երկու աչք ալ այն լուսաւոր աստղերուն, որոնք միշտ սևեռուն հայտնաբերով անյագօրէն կը դիտեն թէ մնացողներն արգեօք ինչպէս պիտի լուծեն անթիւ, անհամար զոհերուն վեճեր...

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Մ Ա Յ Ր Ը

Ուշ գիշեր էր, ամէնքը վաղուց քնած էին, բայց դիւղի եզրում մենաւոր խրճիթի մէջ տակաւին խղճուկ լոյս էր պլպլում: Մարթան նստած էր մենակ, խորին տխրութեամբ նայում էր ճրագի լըյսին և գանդաղութեամբ օրօրում իր ծեր, յոգնած զուխը: «Նա մտածում էր: Խեղճ, նա աշխատում էր հասկանալ բացատրել թէ ինչպէս պատահեց, որ իր շէն օջախը այս կարճ ժամանակում դարձաւ աւերակ, թէ ինչո՞ւ ինքը՝ ընտանիքի մայր, սիրող ամուսին՝ յանկարծ, ասես մի չար, դիւթական ձեռքով, դարձաւ այրի, մոռացած ամէնից, զոհ խաւար գիշերուայ միայնութեան, անտէրութեան սարսափներին, դարձաւ մի սևաւոր, անձարբու, որ խաւար լուծեան մէջ չարագուշակ վնայ, վնայ է կանչում: Ինչո՞ւ համար այս բոլորը... Մէկը միւսից ահաւոր, սև մտքեր գալիս խնւում էին նրա գլխում, լուծում պահանջում... Արքան բան կար մտածելու: Ղատաբախտ, կարճամիտ կնիկ, որ մէկը հասկանար, որ մէկ հարցը լուծէր...»

Զիթէ ճրագի ծխախոտն բոցը մեղմիւ օրօրում էր, մերթ հանդարտ վերանում, մերթ ցածրանում, դողդոջում էր, կարծես նա էլ էր անհանգիստ, նա էլ էր վախենում: Հե՞շտ է, մենակ, գիւղից դուրս, մենաւոր, ձգած խրճիթում... Ճրագի լոյսից ձգած ստեղծները խրճիթի այս ու այն կողմում նոյնպէս լաւ չէին, անդուր էին. Մարթան աշխատում էր նրանց էլ չնայել: Միայն լոյսն էր մխիթարական, միայն նա չէր վախեցնում. ինչ փոյթ, որ խղճուկ լոյս էր, որ հոգեվաք հիւանդի պէս մօտ էր հանգչելու չէ՞ դարձեալ լոյս էր, օրօրուն, պլպլան լոյս, Մարթան նայում էր նրան և մտածում, մտածում... Հէնց այս առաւօտ թաղեց նա իր ամուսնուն, իր խեղճ, ջրատար Միգիին: Ախ, ինչ օրեր քաշեց թշուառը, որքան չարչարեց...

— Ոտքդ կոտրէր, տակդ մնար, որ դու իմ տունը ոտք չկոխէիր, Թորոս. քեզ տեսնեմ դնացած ճանապարհի մէկ տակ դառնայ. թող քո մօր տունն էլ իմի պէս սուգ մտնի:

Այս սարսափելի անէճքը նա արտասանեց բարձրաձայն, ձեռքն ուղղելով դէպի ճրագն ու ծխոտ, մրոտ ճրագակալը, — կարծես նրանց հետ խօսելիս լինէր: Թորոսը հարեան գիւղից հեռաւոր ազգականի որդի էր. նրան էր անհիճում Մարթան, նրա վրա էր թափում սրտում կուտակած թոյնը. նա էր գլխից հանել տարիւ Մինասին, իր միևնուճար որդուն: Այժմ Մարթան լաւ յիշում էր բոլորը՝ նա էր, անասուած Թորոսն էր միշտ գալիս, տանից դուրս կանչում, գնում էին, աւանձնանում, խօսում, խօսում, փսփսում: Ի՞նչ էին խօսում՝ այնքան, — ինքը կարող էր իմանալ: Ի՞նչ ընկերներ էին, ան, թէ իմանար... Գնացին, եկան, փսփսացին, գնացին, եկան, և մի գիշեր անյայտացան: Ախ, սև դառնար էն դիշերը: Անխիղճ, անխիղճ, մըմնում էր պառուսն, այս անգամ խօսքն ուղղելով որդուն, Թորոսն օտարի որդի էր, չցաւեց, իսկ դու... Թէ չմեղքացար քո ջրատար ծնողներին, խղճայիր գոնէ քո խեղճ ջահիլին, քո կնոջը, որին անտէր ձգեցիր: Օ, այնուհետև

ինչե՛ր անցան իրենց սեւաւոր գլխով ի՛նչ օրեր քաշեցին։ Խեղճ հալւորին տաճիկները տարան, բերին, բանտ գրին, ծեծեցին, ծեծեցին, որ Մինասի տեղն ախ։ Ախ, ինչ անասուած են այդ անօրէնները։ Մեր ցաւը, մեր սեւ օրը մեզ բաւական չէր, սրանց գազանութիւնն էլ մի նոր պատիժ, նոր ցաւ, դարձաւ։ Կարծես թէ՛ որ մենք իմանայինք մեր որդու տեղը, սար ու քար չէինք ընկնի, չէինք գտնի, չէինք բերի տուն։ Տաճկի ի՛նչ պէտքն էր թէ մեր սրտից առանց այն էլ արիւն է գնում։ Այնքան չարչարեցին խեղճ հալւորին, մինչև անկողին ընկաւ և էլ չվերկացաւ։ Հարսը՝ որ վաղուց էր հեռացել տնից, գնացել հէրանց, իր սեւ օրը ողբում։ Ի՛նչ անէր, խեղճ ջահիլը, օրը մի անգամ անօրէնները դիտմամբ տուն էին թափուում, հարս պահել կը լինէր տանը։ Եւ այժմ մենակ էր մնացել Մարթան։ Այս սեւ գիշերին, ամէնից մոռացած, նա մտածում էր իր զարհուրելի անցեալի մասին։ Ներսից սիրտը ճմլում, քամւում էր։ Նա արտասուում էր դառն, յորդ արտասուքներով։ Խաւարից ու միայնութիւնից դուրս մի ուրիշ բան կար, որի մասին մտածելու, քիչ էր մնում սիրտը պատոււի կսկծից։ Հարեանները սարսափելի բաներ են ասում... Նրանք իրր թէ կուի են բռնել զափթիաների հետ, և բոլորն էլ... Բայց մայրը չէր կամենում հաւատալ, թէ իր Մինասն էլ նոյնպէս... Նա աշխատում էր չմտածել այդ մասին. թէ բարկացած էր Աստուծ, մի՞թէ իրենց քաշածները բաւական չէին...

«Թըրճիկ, թըրճիկ» դուռը թակեցին։

Պառաւը ցնցեց. ո՞վ կարող էր լինել սյուպէս ուշ պահուն։ Նա մէկ կամեցաւ ծրագրը փչել, կծկել, լուրի Գուցէ հեռանան գնան, ով և լինեն։ Իսկ եթէ յանկարծ դուռը կտորե՞ն և ներս մտնեն խաւար խրճիթը... Օ՛, այդ զարհուրելի էր, Կոնէ լոյս լինէր։

«Թըրճիկ, թըրճիկ» կրկին թակեցին դուռը, այս անգամ աւելի շտապ, աւելի պինդ, աւելի բարձր։ Անհնարին էր լուրը Մարթան վեր կացաւ կամացուկ, թաթերի վրայ մտեցաւ դրանը, շունչը պահելով ականջ դրեց. ո՛չ մի ձայն... Նրա կոկորդը սեղմում էր, տամբներն իրար զարկում երկիւղեց։

— Ո՞վ էս, վերջապէս սիրտ արեց նա ձայն տալ կամացուկ։

— Ես եմ, բաց դուռը։

— Ախր, ո՞վ էս դու։

— Ես եմ, մարէ՛. բաց, շուտ բաց։

«Մարէ՛», էլ ո՞վ կարող էր լինել «Մինասն է, Մինասն է», մրմնջում էին պառաւի դողդոջուն շթունները։ Նա շտապ շտապ սկսեց քաշքշել դուռը, որ բաց անի, մոռանալով որ փականքը չի բացել գեռ։ Աստիկ տագնապով բռնած, նա փոխանակ բանալու դուռը փակում էր կամ քաշքշում անտեղի, մասները սրորում, կտորառում, արիւնտում, և դուռը չէր բացւում։

— Բաց, մարէ, շուտով բաց, լսում էր դրսից։

— Բացեմ, քի մեռնեմ, ձէնիդ մեռնեմ, բացեմ, կուրանան աչքերս, ոնց որ կուրացան. լաւ չեմ տեսնում փակը։

Վերջապէս դուռը բացեց. ներս մտաւ մի երիտասարդ, հրացանը ձեռքին, փամփուռներին երկու շարքը խաչկապ ձգած ուսերից։ Մարթան առանց նայելու վրայ պրծաւ և նրան իր գիրկն առաւ. արցունքները

հեղեղի պէս թափուում էին աչքերից. էլ չէր խօսում, այլ համբուրում էր ու հեծկտում, երկար, երկար...

— Խօսիր, լսեմ ձայնդ, արևիդ մեռնեմ, ասաց նա վերջապէս. ասա, ո՞ր էիր թողել մեզ անտէր-անտիրական. ո՞ր թողեր սեւաւոր հօրդ, որ դարգամահ էլաւ քո ցաւից։ Ապա նա նայեց վերջապէս երիտասարդի երեսին և մի րոպէ սառած կանգ առաւ. յետոյ յանկարծ բոլոր թափով յետ մղեց նրան իր գրկից և սարսափած ճչաց։

— Ա՛յ, սեն իմ գլխին, Մինասը չի, Մինասը չի. հեռու, հեռու ինձանից...

Թորոն էր...

Շարած, ապշած՝ երիտասարդը յանցաւորի պէս կանգնել էր գլխիկոր, չգիտէր ի՛նչպէս մխիթարէր ծանր թիւրիւացութեան զո՛հ դարձած այս վշտահար մօրը։ Հսկայ տղամարդը, որի զէնքերից մահ էր կաթկածում, երեխայի պէս շշկել էր այս թոյլ, խեղճ կնոջ առաջ. մայրական վշտի վեհութիւնը ընկճել էր նրան։

— Անխիղճ, ո՞ր է Մինասը. զո՛հ գնացիք այն սեւ գիշերը, այս գիշեր մենակ ես յետ գալիս. ի՛նչ արիր նրան, Կայէ՞ն, գոչեց պառաւը կատաղած, բռնելով և ցնցելով Թորոսի ձեռքը։

— Մարէ, չգիտեմ. կուի բռնեցինք տաճիկների հետ. գիշեր էր, մութ, մենք ցրիւ եկանք, իրար կորցրինք, մարէ, հաւատա՛, չգիտեմ ի՛նչ եղաւ Մինասը. ամէնքը փախան զանազան կողմեր, ես էլ այս կողմն եկայ, ետեկցս ընկան, գիւղը շրջապատել են, փնտռում են, ծածկիր ինձ, մարէ, ծածկիր Մինասի սիրուն։

Թորոսը ծածկում էր Մինասի մահը, որ իր աչքով տեսել էր, և նոյնիսկ սրբազան զայրոյթով իր ձեռքով գնդակահար արել նրան սպանողին։ Մօր սիրտը շատ շուտ հասկացաւ իր ծանր կորուստը, իր մեծ թըշւառութիւնը։ Մայրերը չեն խաբուում, երբ դաւան է մեռել։

— Սպանել են, ճչաց նա. ասում էին, ամէնքն էին ասում, ես սեւաւորս մենակ չէի հաւատում. սպանել են, զո՛ւր ես ծածկում ինձանից, սպանել են իմ ջահիլ-ջիւան կտրիճին։ Գո՛ւ, դու տարաք անասուած, դու սպանել տւիր, անխիղճ. ինչո՞ւ տարաք, ինչո՞ւ խնքից հանեցիր իմ զաւակին. տուր իմ Մինասին, տուր։ Նա կրկին բռնեց երիտասարդի ձեռքը, ցնցում էր, ճչում էր, գոռում խելագարի պէս։

Աստուծ է քեզ ուղարկել, որ ինձ հաշիւ տաս ասա, ո՞ր սպանեցին իմ չալիզին, ո՞վ սպանեց, որ անօրէնը, ասա էէ... լո՞ւմ էս... Սպանել են, խաբել չեն կարողանում, սուտ ասա էլի՛, խաբիր ինձ, քարասիրտ մարդ. խաբիր անխելը, ցնդած պառաւին. ասա, որ դեռ իմ արևը չի խաւարել, ասա, որ իմ տունը դեռ չի աւերել, իմ օջախը չի հանգել, իմ մուխը չի մարել, խաբիր, խաբիր, խաբիր... 2է՞ Մինասին խաբեցիր տարաք. ի՛նչ եղաւ էն «բըրճիկ լեզու», դէ՛. դոնէ ինձ էլ խաբիր, թող սիրտս չձաքի, կամ խանջալդ սիրտս կոխիր, որ մի անգամից հանգստանամ, ճչում էր պառաւը գլխին տալով, ձեռները կտորատելով։

— Մարէ, վերեւում Աստուծ կայ, ես չեմ խաբել, ես չեմ տարել, մենք երկուսս էլ կամաւ գնացինք, մենք կամաւ կուեցինք թշնամիների դէմ։ Շատերն ընկան նրանցից էլ մեզանից էլ. թէ՛ ես ընկնէի, մի՞թէ իմ մայրը Մինասին պիտի տնիծէր։

Ահարկը հասկանալի էր. երիտասարդն էլ չէր ուզում կեղծել տեսնելով որ այդ աւելի է դայրացնում վշտահար մօրը նա գիտէր, խաբել անկարելի էր:

— Ել չես ծածկում, սպանել են, ան սնգուլթ, տղամարդ ես, ուժով ես, քաշի գոնէ այս աւերակի սիւնը, թող կտուրը դիտիս ընկնի. ասաց պառաւը, յետ յետ քաշեց, դնաց խրճթի հակառակ կողմը, կպաւ պատին, կծկեց, մնաց մի քանի րոպէ: Ապա յանկարծ կանգնեց, ձգեց բոյր հասակով դիմեց դէպի շարած Թորոսը դռնելով:

— Իսկ դու, քեզ չսպանեցին. ինչու ես եկել եկար որ էլ ուժը խելքից հանես. այստեղ իմ այս բնի մէջ ինչ ես փնտռում, էլ ինչ թողիր ինձ, մնաց չոր սեւաւոր գլուխս, ինչ ես ուզում ինձանից, ինչու չես թողնում, որ մենակ ճչամ, ճաքեմ, ինչու չես հեռանում աչքիցս, որ գոնէ քեզ կենդանի չտեսնեմ: Թող մնամ մենակ, մենակ, թող չորանամ այս ծակի մէջ. ինչ ես ուզում ինձանից:

— Մարէ, մի գիշերայ ապաստան, Մինասի սիրուն:

— Ապաստան... ապաստան... կրկնեց պառաւը դժոխային հեգնութեամբ, խելագարի ժպիտով. քեզ ապաստան, որ ապրես, կեանք ու արև տեսնես. չեմ կարող չեմ կարող, իմ ուժից վեր է. գնա, գնա, անասուած, թափառիր կայէնի պէս. թող իմ որդու դահիճները քեզ էլ հազար կտոր անեն, թող քո մայրն էլ ինձ պէս արիւն-արցունք թափի. թող քո կինն էլ իմ հարսի պէս սև ձգի գլուխը, թող ողջ աշխարհն արտասուի և սուգ անի, սև հագնի, երբ էլ չկայ Մինասը: Դէ գնա, չես գնա, ես դուրս կ'երթամ, ես կը ճչամ գիւղովը մէկ, թէ «կէք, այստեղ է իմ որդու մահան պատճառը, եկէք»:

Պառաւն անողք էր. ժամանակը թանկ. Թորոսը տեսաւ, որ այդպէս երկար մնալ չի կարելի, որ մի վճռական բան պիտի անել:

— Դու մի գնա, մարէ, ասաց նա դանութեամբ. ես կ'երթամ, և թող ինձ սպանեն քո որդու դահիճները. Թող իմ մայրն էլ արտասուի, եթէ դա կարող է քեզ մխիթարել. թող իմ կինն էլ սև ձգի, եթէ քո հարսի սևը կը վերանայ նրանով: Ես կարծում էի, թէ իմ թշուառ ընկերոջ մայրը իր մեծ վշտի մէջ գոնէ մի փոքր կը մխիթարուի օգնելով նրան, որի ձեռքը իր որդու մահան վրէժն առաւ և որ իր կեանքի մնացորդը պիտի գործ դնի անընդհատ թափելով նրա թշնամիների արիւնը, և այսպէս պիտի վառ պահի նրա յիշատակը, որովհետև այսպէս էր նրա կամքը: Բայց այժմ տեսնում եմ, որ սխալած եմ եղել. դէ՛հ, որ այդպէս է, ես դուրս կ'երթամ, մարէ, դու հանգիստ մնա, թող սպանեն ինձ էլ. միայն դու մխիթարուի, բայց գիտցիր, որ դրանով դու Մինասի ոսկորների յաւիտենական հանգիստն ես խուզում:

Ասաց Թորոսը, վերցրեց թիչ առաջ պատին յենած իր հրացանը, նայեց բլթակին, շոշափեց, նայեց իր փամփուռների շարքերին, և իր բազկին ու գէնքին ապաւինած, նա համարձակ քայլերով շարժեց դէպի դուռը, թափով քաշեց սողնակը և դուռը բացեց:

— Կաց, ճչաց յանկարծ Մարթան սարսափած, ըզգարով. որ ինքը մի սոսկալի ոճիր է կատարում, երբ նա դուրս էր գալիս դռնից. կ'աց, անխիղճ, մի, գնա.

— պառաւը վազեց դէպի դուռը, յետ քաշեց Թորոսին, փակեց դուռը կրկին:

— Մի գնա, սևը թող միայն իմ գլխին գայ, թող միայն ես արտասուեմ: Թող իմ տունը միայն աւերուի. կաց, Մինասի մայրը չի կարող նրա ընկերոջը անօրէնների ձեռքը տալ չի կարող այս չար ժամին տանից դուրս անել...

Մի քանի րոպէ պառաւը մնաց լուռ: «նա մտածում էր...»

Ապա նա շտապ, շտապ, խելագարի շարժումներով քանդեց ծալքը, դուրս քաշեց նրա տակից իր հարսի մի ձեռք զգեստը, և փուլթով հագցրեց Թորոսին, փաթաթեց նրա գլուխը կանացի ձևով վերցրեց հրացանն ու փամփուռները, ցրեց փուած անկողնի մէջ ծածկեց, իրան էլ հրամայեց մտնել այդ անկողնը, նստել թէ մարդ գալու լինի՝ դուրսը քաշ ձգել և ձևացնել թէ իբր արտասուում է, առանց վերև նայելու: Թորոսը լուռ հնայանդեց:

Գիւղամիջից լսում էր ոտնաձայն, անուկ, խոսակցութիւն: Զայները մօտեցան կամաց կամաց: Դուռը թակեցին: Աստիկաններն ու դիւղի ուսը շրջում էին տանից տուն, փնտռում էին Թորոսին, ամէնքը գիտէին, որ նա փախաւ, գիւղում ծածկեց: Պառաւը ճիւղալ ձեռքին մօտեցաւ, դուռը բացեց, մի խուռը վրնւած մարդիկ ներս թափեցին, նայեցին ամէն կողմ, քանդեցին ծալքը, նայեցին թոնիրը. իզուր, ոչ որ չկար: Յիսնապետը երկար նայեց արտասուող հարսին. նա մտածում էր, միտքը չար էր. եթէ Թորոսին շուտով դուռնելու հաստատ յոյս չլինէր, մտածեց նա, արժէր մարդկանց դուրս ուղարկել և մի փոքր մնալ այստեղ... բայց... նա ձեռքով շարժում արեց, դուրս եկաւ, որսը թողնելով ուրիշ անգամի:

Միև օրը երեկոյեան, երբ կրկին խաւարն իջաւ, երկրի վրայ, երբ գիւղը լուց ու քնեց, պառաւը կանչեց Թորոսին.

— Լսիր, որդի, երէկ ես քեզ անիծեցի, այրած էր սիրտս. մայր եմ... սև դայ տանի ինձ պէս մօրը, ինչ հողը տամ գլխիս... նա կրկին հեկեկաց. այժմ նրա փոխարէն օրհնում եմ քեզ, որ իմ Մինասի սրտովը լինի...

Արտասուքները այլևս խելագարի դժբախտ մօրը ձայնը... Թորոսը կուացաւ համբուրեց նրա ձեռքը, ինչպէս կը համբուրէր իր մօր ձեռքը և յուզած դուրս գնաց տանելով ճակատի վրայ պառաւի լուռ, բայց շերտ համբոյրի հետքը...

Դուրսը դու խաւար էր, բայց արշալոյսը հեռու չէր...

Ղ Ա Ր Ի Ը

Տ. Խոյ. ներստուութեան ցանկը կը յետագայ լաշորը համարին:

Խմբագրութեան դիմել հետևեալ հասցեով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)